تحقیقی مجلہ پنجابی زبان و ادب
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی

کھوج

(ششماہی)

جلد39، شمارہ1، مسلسل شمارہ نمبر77

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن

نائب مدیر
ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی اصول تے قاعدے/ہدایتاں

1۔ مقالہ ان چھپیا ہووے تے کسے دوجی تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔

2۔ مقالہ ان پیج پروگرام 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوفٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلیا جاوے۔

3۔ مقالے دے پہلے صفحے اُتے ہیٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوون:

مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر، پنجر تے موبائل، ای میل پتہ، مقالے دے ان چھپے ہوون دی آپ گواہی تے دستخط۔

4۔ ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ (Abstract) 100 توں 200 لفظاں وچکار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں ہیٹھ لکیر لائی جاوے، جیہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی اگھوے یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکن۔ گھٹ توں گھٹ 3 اکھر ایسے ہوون جیہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چڑھدے/مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے Indian Punjabi Literature ہیٹھ لکیر لائی جاوے، جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص پکھ ہیٹھ لکیر لائی جاوے، ایسے طرح مقالہ جنہاں سرناویاں نوں پیش کردا اے یاں جس وی پکھ دا ویروا کردا اے اوہناں دے ہیٹھ وی لکیر لائی جاوے جویں Folk، Feminist، Colonial، Social & Political Culture وغیرہ

5۔ مقالے وچ جیہڑی وی پہلی وار کسے اہم شخصیت دا ناں آوے تے بریکٹاں (قوساں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (سن عیسوی مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کسے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوس دے حکومتی ورہیاں دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ورہا لکھیا جاوے۔

6۔ پنجابی توں علاوہ دوجیاں زباناں وچ لکھتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کتاباں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔

7۔ حوالیاں، ماخذاں تے کتابیات لئی "کھوج" لئی ایس طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:

کتاب دا حوالہ: شریف کنجاہی، جگراتے (لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء)، 37۔

کتابیات وچ اندراج: کنجاہی، شریف۔ جگراتے۔ لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء۔

مضمون دا حوالہ: جمیل احمد پال، ڈاکٹر، "جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین" کھوج 73 (جولائی۔دسمبر 2014ء)، 12۔

ماخذاں یاں کتابیات وچ اندراج:

پال، جمیل احمد۔ "جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین" کھوج 73 (جولائی۔دسمبر 2014ء) 9-28

Online Sources لئی:

ویب سائٹ دا پورا پتہ، اوس توں فائدہ چکن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لکھک دا ناں دی دیو۔

8۔ HEC دی ہدایت مطابق "کھوج" وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول گجھی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، حتمی رائے دے مطابق ای مقالے نوں "کھوج" وچ شامل کیتا جاندا اے، ورنہ نہیں کیتا جاندا۔

حوالیاں لئی ہور جانکاری لئی: http://mgrm.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style_chicago.htm

مدیر

مجلہ کھوج، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
Ph&Fax: 042-99210834

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حمد و نعت

حمد ہزار کروڑ ثنائیں پاک خداوند تائیں
اوہ ہے خالق مالک ہر شے مشرق مغرب تائیں

اس دا نام توں سب چیزاں وچ زمین آسماناں
اوہو آحد واحد سائیں ہے لا مثل یگانا

ذکر کرے جو اُس دا ہر دم اوہ مذکور ہو جاوے
عارف لوکاں ذکر اوہدے وچ دن تے رات وہاوے

کر لے ذکر غلام جیلانی توں بھی ویس زبانی
عارفاں دے وچ شامل ہوویں ہوے نور پیشانی

ہون کروڑ سلام صلوتاں عرب عجم دے والی
روز قیامت جس دے در پر اُمت سب سوالی

اوہ ہے پاک محمدؐ سرور حسبوں نسبوں عالی
جس نے بُت پرستاں تائیں روشن راہ وکھائی

عرب اڑب سب ملکاں نالوں جاہل وچ گمراہی
پاک نبی نے عارف کیتے کیتی دور گمراہی

سب ملکاں تھیں افضل کر کے اڑب عرب دکھلائے
دل تے منے حکم جنہاں نے سارے مطلب پائے

(غلام جیلانی شاہ)

فہرست

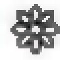

اداریہ

کھوج دے ایس شمارے وچ پہلا مضمون قلمی کھوج دے حوالے نال ہے جیہڑا اٹک دے نیڑے وسدے اک صوفی بزرگ مولانا محمد علی دے کتب خانے وچ موجود پنجابی دے قلمی نسخیاں دی جانکاری اے۔ داستان تے دینی و فقہی ادب دی قلمی کھوج کرن والیاں لئی ایہ لیکھ بہت اہمیت رکھدا اے۔ انج ای قرآن پاک دے ترجمے تے تفسیراں وچ عالماں دی رائے، جو لوکائی اندر سوچ تے فہم دے نویں امکان کھولدی اے، ایس پکھوں ڈاکٹر محمود الحسن بزمی دا لیکھ سراہن جوگ ہے۔ جیویں جھرنیاں چوں جھیلاں تے دریا آتے دریاواں توں سمندر بن دے نیں انجے ادبی صنفاں وی اک دوجے نال وان پروان کردیاں اک دوجے چوں نکلدیاں نیں۔ تیجا مضمون ''سفرنامہ: ہڈ بیتی دا اک روپ'' ہے، انج ای سفرنامہ تے ہڈ بیتی دوویں ادبی صنفاں وچوں اک دوجے دیاں صورتاں دکھن دا ادبی لطف ایس لیکھ چوں مانیا جا سکدا اے۔ ڈاکٹر امجد علی بھٹی دا مضمون ''پنجابی زبان دی لسانیاتی تحقیق: اک مختصر جائزہ'' لسانیاتی تحقیق کرن والیاں لئی رہنمائی ہے۔ ''پنجابی ناول وچ مزاحمتی مہاڑ'' انسانی جیون وچ ہوون والے مختلف دھرواں نوں ظاہر کرن دے نال نال سماجی جاگرتی دی کسوٹی ویندا اے۔ ایہ مضمون ادب دے تے سماج دے منڈ ھلے تعلق، ایہدی سگویں جانکاری تے منکھی ہوند دے تت ول اک اپیل، اک ہنگورے دی دس پاندا اے۔ جد کہ ڈاکٹر نوید شہزاد دا مضمون پنجابی شاعری دے نوکلاسیکی دور تے پنجابی دی طویل نظم ادبی مہاڑاں تے ہیئتی تجربیاں دی مکمل جانکاری ویندا اک بھرواں لیکھ ہے۔ انج ایس شمارے وچ زبان و ادب دی تحقیق دے حوالے نال قدیم تے جدید دوویں روپ پیش کیتے گئے نیں۔

''کھوج'' دلی نویں لیکھ ایس چھپدے نوں ہور اگے لے جان گے۔ ایس لئی مقالہ نگاراں اگے بینتی اے کہ ایہدے وچ دتیاں ہدایتاں مطابق لیکھ لکھ کے گھلن تاں جے ایس علمی تے تحقیقی ریت نوں اگانہہ تورہیا جا سکے۔

.... مدیر

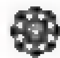

* ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد

کتب خانہ مولانا محمد علی مکھڈیؒ (مکھڈ شریف)

دے پنجابی خطی نسخے

مکھڈ شریف ضلع اٹک دی دکھن لہندی نکرے اُتے دریائے سندھ دے چڑھدے بنّے وسدا اِک مشہور تے تاریخی قصبہ ہے۔ اٹک شہر توں 135 کلومیٹر تے راول پنڈی توں 160 کلومیٹر دی وِتھ تے وسدا ایہہ قصبہ سیاسی، سماجی، تجارتی، مذہبی تے روحانی پکھوں چوکھی اہمیت رکھدا ہے۔ ایہدی اُساری، وچھوکڑ تے ناں بارے اڈو اڈ روایتاں لبھدیاں نیں۔ اِک روایت موجب "مکھڈ" ناں دا قصبہ پہلاں کالا باغ (ضلع میانوالی) توں دس میل دے پینڈے تے دریائے سندھ دے لہندے بنّے ڈھنگوٹ پہاڑی اُتے آباد سی۔ ایہہ قصبہ لون دی اِک وڈی منڈی ہون پاروں آل دوالے وچ چوکھا مشہور سی تے لون دے وپاری اوتھوں مال لین واسطے آندے جاندے سن۔ علاقہ ننگا تے اجاڑ ہون پاروں ایتھے لٹیریاں تے ڈاکواں دا راج سی تے اوہ آندے جاندے راہیاں تے وپاریاں نوں اکثر لُٹ لیندے سن۔ محفوظ تھاں دی کھوج دے نتیجے پاروں موجودہ تھاں نوں مناسب تھاں سمجھدیاں ہویاں پوری وستی نوں ایتھے وسایا گیا۔ اشرف فیض پراچہ ہوراں نے اس گل توں وکھری روایت نقل کیتی ہے؛ اوہ لکھدے ہن:

> "پرانا مکھڈ ایک پہاڑی بہ نام "مکھڈ سر" پر واقع ہے جو دریائے سندھ کے مغربی کنارے پر موجودہ جگہ کے بالمقابل ہے۔ اس کے کھنڈرات اب بھی موجود ہیں اور پرانا مکھڈ یعنی "زاڑہ مکھڈ" کہلاتے ہیں۔ ماضی میں اس قصبے پر انڈس اسٹیم فلوٹیلا کا اختتام ہوتا تھا، جس کے جہاز کوٹڑی تک سامان لے کر جاتے تھے۔ اس دریائی بیڑے کی جگہ ایک عرصہ ہوا ریل نے لے لی ہے۔ 1881ء میں مکھڈ کی آبادی 4195 نفوس پر مشتمل تھی جس میں 3635 مسلمان اور 5604 ہندو تھے۔ آبادی کا بیشتر حصہ پراچگان، وسطی ایشیا کے تاجروں، ساغری خٹک، بانگی خیل، نیازی اور اعوان اقوام پر مشتمل تھا۔"(1)

لیفٹیننٹ کرنل سی ایم میک گریگر اپنی کتاب "سنٹرل ایشیا" وچ مکھڈ دا تعارف انج کراندے نیں:

> "یہ قصبہ ڈھلوان سطح پر ریتلی چٹانوں کے اوپر واقع ہے جس کے نیچے دریائے

سندھ بہتا ہے۔اس کے تعمیر شدہ مکانات بالائی ڈھلوان سے دریا کے کنارے تک اس علاقہ میں واقع ہیں جو کہ مکھڈ نامی نالے اور دریائے سندھ کے سنگم کے درمیان ہے۔ پرانا مکھڈ دریائے سندھ کے دائیں کنارے پر سوجھان سے اوپر پہاڑی پر واقع ہے جس کے کھنڈرات آج بھی نظر آتے ہیں۔ یہ قصبہ غالباً اٹھارویں صدی کے شروع میں اپنی موجودہ جگہ پر دوبارہ تعمیر کیا گیا۔ابتدا میں قصبے کے گرد فصیل تھی جس کے باعث یہ محدود اور متحد تھا۔ستون اور شہتیر قصبے کے بالائی دروازے کی آج بھی نشان دہی کرتے ہیں اور دیوار کے آثار جنوب مغربی زاویے میں ملتے ہیں۔مکھڈ نالے اور دریائے سندھ کے سنگم کے اوپر پرانے قلعے کے آثار آج بھی موجود ہیں۔"(2)

پاکستان بنن تیکر ایہہ قصبہ وڈی تے اہم تجارتی منڈی دی حیثیت رکھدا سی۔دریائے سندھ اس دا وڈا تجارتی وسیلہ سی کیوں جے مال بردار کشتیاں دوروں دوروں تجارت دا مال لے کے آندیاں سن تے اج مکھڈ منڈی وچ بپاریاں تے سوداگراں دا ہر ویلے اک میلہ جیہا لگا رہندا سی۔ایتھوں مال پنجاب، کشمیر، کابل تے دوجیاں تھاواں نوں ٹوریا جاندا سی۔ملک ریاض الدین ہوریں لکھدے ہن:

"پنجاب کو جانے کے لیے مکھڈ سے ملحق ہی شیر شاہ سوری روڈ بھی موجود ہے۔ مال بردار کشتیوں کے لنگر انداز ہونے کے لیے یہاں پر کئی گودیاں تھیں جن کے آثار اب بھی موجود ہیں۔موجودہ تھانہ مکھڈ کی عمارت اصل میں نمک منڈی تھی، جہاں سے رتھوں کے ذریعے مال پنجاب کے بڑے بڑے شہروں کی طرف منتقل کیا جاتا تھا۔"(3)

مکھڈ منڈی دے وڈے بپاری ہندو سن، پاکستان بنن پاروں ایتھوں دے سب ہندو تاجر امرتسر تے ہندوستان دے دوجیاں علاقیاں ول ہجرت کر گئے، اوہناں دے جان نال اچن چیت مکھڈ دی منڈی جیویں اُجڑ گئی۔ دوجے نمبر تے مکھڈ دی تجارت پراچیاں دے ہتھ سی۔اوہناں دی تجارت دا سلسلہ وچکارلے ایشیا تائیں کھلریا ہویا سی۔مکھڈ منڈی دے اُجڑن پاروں اوہناں وی ایتھوں اپنے کاروبار نوں سمیٹیا تے دوجے علاقیاں تے تجارتی مرکزاں دا رُخ کیتا۔ پراچیاں دے جان مگروں مکھڈ دی تجارتی حیثیت اُکا ختم ہو کے رہ گئی۔

انگریزی راج سمے سیاسی طور تے ایہہ قصبہ اُگھڑ کے ساہمنے آیا۔مکھڈ دے دو مشہور خاندان "خوانین مکھڈ" تے "پیران مکھڈ" انگریزی راج وچ سیاست دی گدی اُتے راج کردے رہے۔ ایہناں دوہاں خانداناں دے سر اُتے انگریزی حکومت دا ہتھ رہیا۔انگریزی فوج لئی سپاہیاں دی بھرتی

واسطے دوویں خاندان اِک دوجے توں ودھ کے انگریزاں دے مددگار رہے۔ ایس خدمت دے سٹے وچ اوہناں نوں جاگیراں، انعامات تے عہدے لبھے تے اوہناں دی سیاسی حیثیت پہلے نالوں ہور تگڑی ہوئی۔ پاکستان بنن مگروں ایہناں خانداناں دا پہلے والا زور تاں گھٹ گیا پر فیر وی سیاست وچ اوہناں اپنی حیثیت نوں کسے نہ کسے رنگ تے قائم رکھیا تے سماج وچ اپنے اثر رسوخ دی فضا قائم رکھن دا اُپرالا کیتا۔ مکھڈ دے خاناں دے خاندان وچ غلام مصطفیٰ خان، غلام محمد خان، شیر محمد خان تے شیر احمد خان ہوراں چوکھی ناموری کھٹی۔ پیراں دے مجھ وچوں سید غلام عباس، سید محمد مختل بادشاہ، سید صفی الدین تے سید عباس محی الدین ہوراں سیاست وچ ناں کمایا۔ مکھڈ دے ایہناں دو سیاسی خانداناں توں اڈ اِک ہور گھرانے دی چوکھا مشہور ہے تے ایہ گھرانہ "مولویانِ مکھڈ" دے ناں نال یاد کیتا جاندا اے۔ مکھڈ دے ایس مولوی گھرانے نے مذہبی تعلیم دے کھلار تے روحانی کلچر دے وکھیرے نوں سوکھا کرن وچ چوکھا حصہ پا کے شہرت کھٹی۔ ایس سلسلے دا مڈھ مولوی محکم الدین مکھڈی ہوراں بدھا۔ اوہناں دے وصال مگروں اوہناں دے اُسارے دینی مدرسے نوں نویں رنگ نال اوہناں دے شاگرد مولوی محمد علی مکھڈی ہوراں اگے تو رہیا۔ مولوی محمد علی اِک وڈے عالم، صوفی تے شاعر سن۔ مولوی محمد علی مکھڈی نے مدرسے دے نال نال اُتھے اِک کتب خانے دی وی نینہہ دھری جیہڑا گزرن دے نال نال ایس کتب خانے وچ وادھا ہوندا رہیا تے اوہناں دے خلفا تے جانشیناں اپنی اپنی وت موجب اس کتب خانے دی اُساری وچ اپنا حصہ رلایا۔ مکھڈ شریف دا ایہ کتب خانہ اپنے نادر تے ڈوہنگے قلمی نسخیاں تے کم یاب کتاباں پاروں پاکستان دے چوٹی دے نجی کتب خانیاں وچ شامل ہے۔ پاکستان سگوں باہروں وی کھوج کار تے سکالر ایس کتب خانے توں لابھ چکن لئی مکھڈ دا رُخ کردے ہن۔

کتب خانے دے بانی مولوی محمد علی مکھڈی 1164ھ بمطابق 1750ء نوں چڑھدے پنجاب دے مشہور شہر بٹالہ وچ پیدا ہوئے۔ آپ دے والد محترم دا ناں محمد شفیع ابن محمد داؤد جلال آبادی سی۔ اُتھے نقش بندی بزرگ شاہ غلام علی نقش بندی آپ دے مسیر [خالہ زاد] سن۔ مولانا دی نکے عمرے اوہناں دے ماپے ایس دُنیا توں چلانا کر گئے۔ آپ ہوراں دے وڈے بھرا مولوی عبدالرسول ہوراں آپ نوں پالیا پوسیا۔ وڈے بھرا توں اڈ مولوی ہوراں میاں جنود اللہ بٹالوی، مولوی اسداللہ بہاول پوری تے میاں مصطفیٰ شی پشاوری توں تعلیم حاصل کیتی۔ ہور تعلیم حاصل کرن دی کھچ آپ نوں مولانا محکم الدین مکھڈی دے مدرسے وچ لے آئی۔ اُتھے چھیتی ای اوہ مولانا محکم الدین مکھڈی دے خاص شاگرداں وچ گنے جان لگے۔ مولانا محکم الدین مکھڈی دے وصال مگروں اوہناں مکھڈ نوں چھڈن دا ارادہ کیتا پر شہر دے لوکاں نالے مولانا محکم الدین دے مریداں اوہناں نوں اُتھے ای رُکن تے مجبور کر دتا۔ مولوی محمد علی مکھڈی ہوراں نے اپنے استاد مولوی محکم الدین مکھڈی دے مدرسے نوں نویں سرِ

آباد کیتا۔ اوہناں دے چنگے پربندھ تے پڑھان دے نویکلے ڈھنگ پاروں چھیتی ای دُوروں دُوروں خلقت علم پڑھن اوتھے آن لگ پئی۔ کابل، قندھار، بخارا تے ثمرقند تیکر دے طالب علم اوہناں دے درساں وچ رلت کردے سن۔ مولوی محمد علی مکھڈی مرشد دی بھال وچ خواجہ سلیمان تونسوی دے آستانے تائیں جا اپڑے۔ پیر پٹھان ہوراں دی نگاہ نے اوہناں دے اندر دے ولی نوں پچھان لیا تے اوہناں نوں چھیتی ای خلافت توں نواز دتا۔ مولوی محمد علی مکھڈی ہوراں نوے سال دی لمی عمر پا کے 29 رمضان المبارک 1253ھ بمطابق 1837ء نوں ایس جہان نوں خیر باد آکھیا۔ آپ دا مزار مکھڈ شریف وچ ہے جتھے ہر سال اوہناں دا عرس منایا جاندا ہے تے دُوروں نیڑیوں خلقت کٹھی ہوندی ہے۔ مولوی محمد علی دے شاگرداں وچ خواجہ شمس الدین سیالوی جیہے اُچ کوٹی عارف، صوفی تے عالم وی شامل ہن۔ اوہناں دے خلیفیاں دی تعداد ٹھیک سر معلوم نہیں؛ معلوم خلفا وچ حافظ عابد جی مہاروی، مولانا زین الدین مکھڈی، قاضی بہا الدین قریشی، حافظ خیر اللہ پراچہ، مولوی کعب ظہیر، میاں ابراہیم احمد لنگڑیالی، مولوی رحمت اللہ بٹالوی تے مولانا میاں محمد احسن (سنگی دھوک) دے ناں خاص طور تے ذکر جوگ نیں۔

مولوی محمد علی مکھڈی وڈے عالم تے صوفی ہون دے نال نال اُچ کوٹی شاعر وی سن۔ اوہناں نے پنجابی تے فارسی وچ جو کلام یادگار چھڈیا اُس توں اوہناں دی کلاکاری تے شاعرانہ ہنرمندی ظاہر ہوندی ہے۔ اوہناں دی پنجابی سی حرفی فکر دی ڈونگھیائی تے فن دی پکیائی دا چنگا نمونہ ہے۔ 2005ء وچ صاحبزادہ محمد ساجد نظامی ہوراں اوہناں دے فارسی تے پنجابی کلام نوں "محراب دعا" دے سرناویں ہیٹھ چھاپ کے ونڈیا ہے۔ مولوی محمد علی مکھڈی ہوراں اپنے علمی ذوق تے ادبی مزاج پاروں مکھڈ شریف وچ کتب خانے دی نینہہ دھری۔ کتب خانے دے مُڈھ بارے محمد ساجد نظامی لکھدے نیں:

> "......طلبہ کی تعداد میں روز بہ روز اضافہ ہوتا چلا گیا یوں درس گاہ میں اچھی خاصی تعداد ہو گئی۔ طلبہ کے لیے کتب منگوائی گئیں۔ خطی نسخے جمع ہوئے۔ کچھ طلبہ خود فارغ وقت میں اپنے اسباق کے لیے ایک الگ نسخہ یا بیاض اپنے ہاتھ سے تیار کر لیتے۔ اس کے علاوہ اساتذہ کے لیکچر یا درسی یادداشتوں کو کتابی صورت میں مرتب کیا گیا؛ اس طرح کتابوں کی اچھی خاصی تعداد جمع ہو گئی۔"(4)

مولوی محمد علی مکھڈی دے وصال مگروں اوہناں دے دو خلفا محمد عابد جی مہاروی تے مولانا زین الدین مکھڈی ہوراں نہ صرف کتب خانے دی چنگی حفاظت کیتی سگوں اوہدے وچ نویاں کتاباں دا وادھا وی کیتا۔ مولانا زین الدین مکھڈی تے کتاباں دے عاشق سن تے جتھوں اوہناں نوں کوئی چنگی کتاب لبھدی اوہ کتب خانے وچ لیان دا جتن کردے۔ اوہ کاتب وی سن تے اوہناں دے ہتھ دے لکھے کئی کھرڑے وی موجود ہن۔ مولانا محمد الدین ہوراں اپنی کتاب "تذکرۃ الصدیقین" وچ اوہناں دی

کتاب دوتی دے کئی واقعے بیان کیتے ہن۔ اوہناں مگروں کتب خانے دا انتظام مولانا غلام محی الدین ہوراں سنبھالیا۔ اوہناں دے سمے کتاب خانے دی نویں عمارت بنائی گئی تے کتاباں دی تعداد وچ وی چوکھا وادھا ہویا۔ محمد ساجد نظامی اوہناں دے زمانے نوں کتب خانے دا سنہرا زمانہ آکھدیاں ہویاں لکھدے ہن:

> ''مکھڈ شریف کی یہ درس گاہ اب برصغیر کی مستند درس گاہوں کی صف میں شامل ہو چکی تھی سو کئی قلمی نسخے بخارا و سمرقند سے احباب بطور تحفہ لانے لگے۔ ان علاقوں سے جو طالب علم پڑھنے کے لیے آتے وہ بھی اپنے ساتھ کتابیں لاتے تھے، جو اپنا علمی دورانیہ مکمل کرنے کے بعد یہ کتابیں کتب خانے میں دے جاتے تھے۔ دیکھا جائے تو یہ دور درس گاہ اور کتب خانہ مولانا کا ایک سنہری دور تھا جو 1920ء (وفات حضرت مولانا محی الدین مکھڈی) تک رہا۔''(5)

مولانا غلام محی الدین مکھڈی ہوراں دے وصال مگروں ایہ کتب خانہ اوہناں دے تن پتراں وچ تقسیم ہو گیا۔ ایس وڈ وٹر پاروں کتب خانے دی ساکھ نوں نقصان پہنچیا۔ کتب خانے دا اک حصہ مولوی زین الدین ترگ ضلع میانوالی لے گئے تے مولانا محمد الدین ہوراں اپنا حصہ وکھرا کر لیا۔ باقی بچیاں کتاباں نوں مولانا احمد الدین مکھڈی ہوراں کتب خانے دی مرکزی عمارت وچ محفوظ کرن دا اپرالا کیتا۔ اوہناں دے دور وچ ای اگے گھرڑا شناس، محقق تے کتاب دار نذر صابری ہوراں کتب خانے دی فہرست سازی کا کم شروع کیتا۔ نذر صابری ہوراں کتاباں نوں پنجی (25) کھیتراں وچ ونڈیا، تفصیل انج اے۔

1۔ تفسیر	2۔ حدیث	3۔ اسماء الرجال	4۔ اصول فقہ
5۔ ادب عربی	6۔ تصوف	7۔ فقہ	8۔ فتاوی وفقہ
9۔ صرف	10۔ نحو	11۔ معانی	12۔ ادب فارسی
13۔ انشائے فارسی	14۔ طب	15۔ لغت عرب	16۔ لغت فارسی
17۔ ریاضی	18۔ مناظرہ	19۔ عقاید	20۔ تاریخ
21۔ تجوید	22۔ میراث	23۔ قصہ	24۔ منطق
25۔ فلسفہ			

مولانا فضل الدین ہوراں دے سمے وچ وی کتب خانے دی فہرست سازی دا کم ہوندا رہیا۔ 1973ء وچ نذر صابری ہوراں کتب خانے دے فارسی کھرڑیاں دی فہرست تیار کیتی جو ''مختصر فہرست مخطوطات فارسی کتب خانہ مولانا محمد علی مکھڈی'' دے سرناویں ہیٹھ مجلس نوادرات علمیہ اٹک توں چھپی۔

1975ء وچ اسلامی یونی ورسٹی، اسلام آباد دے سکالر خطیب رحمانی ہوراں نے کتب خانے دے 631 عربی، فارسی تے پنجابی مخطوطیاں دی اک مختصر فہرست تیار کیتی۔ 1977ء وچ اگھے ایرانی ودوان تے کھرڑا شناس محمد حسین تسبیحی نے اپنی کتاب "کتاب خانہ ہای پاکستان" دی پہلی جلد وچ مولانا محمد علی مکھڈی ہوراں دے کتب خانے دا تعارف شامل کیتا تے کتب خانے دے بتالی (42) اُچیچے خطی نسخیاں دی فہرست وی تیار کیتی۔

مولانا محمد علی مکھڈی ہوراں دا آباد کیتا ایہ وڈھیا کتب خانہ اس ویلے "زیارت کونسل" دی چھتر چھاویں چنگی تے منظم حالت وچ ہے۔ زیارت کونسل نے کتب خانے دی بحالی، سودھ تے فہرست سازی ول چوکھا دھیان دتا ہے۔ اس ویلے کتب خانے وچ عربی، فارسی، پنجابی تے اُردو دے بارہ سو توں ودھ قلمی نسخے موجود ہن۔ عربی، فارسی، اُردو، پنجابی، پشتو تے انگریزی چھپیاں کتاباں دی تعداد وی تیراں ہزار توں ودھ اے تے رات دن ایہدے وچ وادھا ہو رہیا ہے۔

مولانا محمد علی مکھڈی ہوراں دے کتب خانے وچ پنجابی دے ستائی [27] خطی نسخے موجود ہن۔ زیادہ تر خطی نسخیاں دا سانگا فقہ دے کھیتر نال ہے کیوں جے ایہ کتب خانہ اک دینی مدرسے نال جڑیا رہیا ہے ایس لئی فقہ دیاں کتاباں تے قلمی نسخے ہوراں پکھاں نالوں بہتے ہن۔ مولانا محمد علی مکھڈی ہوراں دے کتب خانے وچ پنجابی دا سبھ توں پرانا کھرڑا مولانا عبداللہ لاہوری دے رسالے "صیقل دل" دا ہے جو 27 / جمادی الثانی 1096ھ دا لکھیا ہویا ہے۔ مولانا عبداللہ لاہوری دے فقہی رسائل دے نسخے باقی نسخیاں توں ودھ ہیں۔ احمد قیصرانی دا "قصہ یوسف زلیخا" تے خدا بخش دا "نصاب ضروری" نادر نسخے ہن ایس کارن ایہناں دی اہمیتا باقیاں نالوں ڈھیر زیادہ ہے۔ میں مولانا محمد علی مکھڈی ہوراں دے کتب خانے وچ موجود پنجابی کھرڑیاں دی تفصیلی فہرست تیار کیتی ہے نال نال نسخے دی کیفیت تے حالت بارے وی دسیا ہے۔ صاحب زادہ ساجد نظامی ہوراں دا مل ورتن ذکر جوگ ہے۔ پنجابی پیاریاں دی خدمت وچ مولانا محمد علی مکھڈی دے کتب خانے دے پنجابی خطی نسخیاں دی تفصیلی فہرست پیش کیتی جاندی ہے۔

1۔ اخبار الآخرت

مصنف: حامد / عباس علی ابن عطاء اللہ

[حامد نوں (ں) منسوب ہے یا عباس علی۔ عطاء اللہ ولدیت ہے اعظم حید تونی

ورق 241۔ الف]

موضوع: فقہ

سالِ تصنیف: 1197ھ

[آئی سن ستانویں اک سو اک ہزار۔۔۔ہجری پاک رسول دی تاں ہوئی ایہ کار
برگ 241۔ب]

کاتب: غلام علی ولد میاں شیخ احمد جیو

تاریخ کتابت: 6۔ماہ وساکھ 1903 سمت/ 1263ھ

وطنِ کاتب: موضع رورس[رورس] وکورووال پرگنہ قصبہ سیال کوٹ

مقامِ کتابت: موضع بوسنگی پرگنہ قصبہ سیال کوٹ

ضخامت: 241 برگ

ناپ ورق (تقطیع): لمبائی: 2/ 231 س م، چوڑائی: 15 س م

حوض: لمبائی: 19 س م چوڑائی: 2/ 91 س م

سطور: فی صفحہ 16

خط: نستعلیق پختہ، عنوانات سرخ روشنائی میں لکھے گئے ہیں۔

کاغذ: بلکا خاکی، ملائم، سیالکوٹی۔

آغاز:

اللہ رب رحیم نوں جا ربی حمد تمام
ہر حامد محمود تھیوں ہر گھڑی ہر شام
پیدا کیتی رب جی ست زمین آسمان
تارے سورج چن جس پیدا کیتی جان
کرسی عرش بنایا لوح قلم پیدا
ست بہشت بناوندا تی دوزخ جا

اختتامیہ:

آئی سن ستانویں اکسو اک ہزار
ہجری پاک رسول دی تاں ہوئے ایہ کار
کاتب کاری[کذا] سامع اسدیں بخش رب
برکت آپ جناب تھیوں برکت پاک نبے
برکت کلمہ پاک دی بخش اللہ ایمان
آکھو سارے مومنوں کلمہ کھول زبان
لاالہ الا اللہ محمد الرسول[کذا] اللہ

ترقیمہ: "تمت تمام شد کتاب اخبار الآخرت بروز پنجشنبہ بوقت زوال فی التاریخ مبارک ششم ماہ ویساکھ سمت 1903 دستخط احقر نمود عن عباد اللہ الصمد غلام علی ولد میاں شیخ احمد جیو ساکن موضع روڑس [روڑس] وکوروال پرگنہ قصبہ سیالکوٹ دیگر بموجب آنچہ در مقرری دفتر ریتی در موضع بوتلی سکونت داشتہ ایم آنچہ خوانندہ وبینندہ را ہر جا کہ سہو وخطائی بنظر آمد قلم اصلاح بیان سمت 1903 جاری دارد دست دعا وعافیت بخیر وحق کاتب الحروف بدارد واجر عظمیٰ خواہد یافت 1263 ہجری۔"

کیفیت: نسخہ سر پیر توں پورا تے مکمل نسخہ اے۔ ایہ نسخہ سوہنا تے نستعلیق خط دا وادھیا نمونہ اے۔ کاتب ایس ہنر دا پورا جانو وکھائی دیندا ہے۔ ورقے دے چوہاں پاسے تہرا حاشیہ ہے۔ دو لائناں سرخ تے اِک سبز ہے۔ سرناویں فارسی وچ ہن تے اوہناں واسطے سرخ روشنائی ورتی گئی اے۔ ٹھپا خالی اے تے کتب خانہ مولانا محمد علی مکھڈی دیاں دو مہراں لگیاں ہویاں نیں۔ اِک مہر بیضوی اے تے دوجی مستطیل۔ بیضوی مہر نسخے دے ہور کئی تھاواں اُتے وی لگی ہوئی ہے، ایس واسطے کوئی خاص التزام نہیں رکھیا گیا جتھے آئی لا دِتی گئی اے۔ نسخے وچ رکاب دا اہتمام کیتا گیا ہے۔

تبصرہ: اخبار الآخرت نوں اخبار حامد دے ناں نال وی یاد کیتا جاندا ہے۔ ایس دے رچن ہار حامد شاہ عباسی پنڈ چوہمط پرگنہ پٹھان کوٹ ضلع گورداس پور دے واسی سن۔ عبدالغفور قریشی نے "پنجابی ادب دی کہانی" وچ اوہناں دا جمن ورھا 1161ھ/ 1748ء دِتا ہے[6] جد کہ ڈاکٹر فقیر نے 1191ھ نوں اوہناں دا جمن سال لکھیا ہے۔[7] اخبار الآخرت توں اڈ جنگ نامہ حامد تے ہیر اوہناں دیاں مشہور کتاباں نیں۔ اخبار الآخرت وچ حمد تے نعت توں بعد حضورؐ دی حالت، آپ دے نور دی حقیقت، تخلیق آسمان و زمین، احوال طیبت پاک، معراج، ہجرت مدینہ، مرن، اسقاط، منکر نکیر، کراماً کاتبین، روح، میدان حشر، جنت، دوزخ، ملک الموت، حور، عذاب، پل صراط جیہے موضوعات بارے فقہی مسائل نوں نظم کیتا گیا ہے۔ اخبار الآخرت پنجاب وچ چوکھی مشہور کتاب رہی ہے ایس کر کے تھاں تھاں کتب خانیاں وچ ایہدے نسخے ملدے ہن۔ پنجاب یونیورسٹی لائبریری وچ ایہدے چار نسخے: ش 198/ 3204، 8780، ش 2096/ 5108 تے 1775/ VI.146 Ui موجود ہن۔ مرکزی لائبریری شاہی قلعہ، اقبال صلاح الدین تے کتاب خانہ گنج بخش اسلام آباد وچ وی اخبار الآخرت دا اِک نسخہ موجود ہے۔[8] ایہ کتاب کئی واری چھاپے وی چڑھ چکی ہے۔

2۔ معراج نامہ

مصنف: قادر یار

[قادر قدرت دیکھ رب دی احمد مثل نہ پایا ...... برگ 80۔الف]

موضوع: واقعہ معراج

سالِ تصنیف: نامعلوم

کاتب: نامعلوم

تاریخ کتابت: نامعلوم

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 80 ورق

وڈ مِعر (تقطیع): لمبائی: 25 س م، چوڑائی: 15 س م

حوض: لمبائی: 19 س م چوڑائی: 10 س م

سطور: فی صفحہ اوسطاً 15

خط: نسخ معمولی۔

کاغذ: گہرا بادامی، موٹا، موٹا تے چیک دار۔

مُنڈھ:

"اللہ واحد خالق رازق قدرت سندا والی
آدم جن ملائک ہر شی در جیں روز سوالی
اوہ رحمت ربا اکھیں بے پرواہ کھاوے
ظاہر باطن قدرت رب دی کچھ حساب نہ آوے"

چھیکڑ:

"برس اٹھاراں اوتھی گذری اتھی گھڑی نساری
اتکی مسلہ کرتیں نیا اکھیں اوہ گفتاری
کاورائی یاراں تا تھیں مار بھور چلایا
قادر قدرت ویکھ رب دی اجہ منافق پایا
انحون تری"

ترقیمہ: ندارد

کیفیت: نسخہ صاف ستھرا تے پڑھن جوگ اے۔ چھیکڑوں نسخہ مکمل نہیں۔ کاتب نے لکھدیاں لکھدیاں اس کم نوں روکیا تے فیر اوہنوں مکمل کرن دا موقعہ نہیں مل سکیا۔ عنوان تے آیات/عربی عبارتاں واسطے سرخ رنگ دی روشنائی ورتی گئی اے۔ عنوان فارسی وچ لکھے گئے ہن۔ کدھرے رکاب موجود ہے تے کدھرے نہیں۔

تبصرہ: قادر یار [1802ء توں 1892ء] پنجابی دا سرکڈھواں تے منیا ہویا شاعر ہے۔ اوہ ایمن آباد

ضلع گوجرانوالہ دے تیڑے چنڈ ماچھی کے دا رہن والا سی۔ اوہنے معراج نامہ توں اڈ کئی قصے تے کتاباں لکھیاں جنہاں وچوں روزہ نامہ، راجا رسالو، قصہ پورن بھگت، سوہنی مہینوال تے قصہ ہیر سنگھ چوکھیاں معروف ہن۔ قادریار دا معراج نامہ پنجابی دے معراج نامیاں وچ بڑی اُچی تھاں رکھدا ہے۔ ایہ کئی وار چھپ چکیا ہے۔ تھاں تھاں کتب خانیاں وچ ایہدے کھرڑے لبھ جاندے ہن۔ کتاب خانہ گنج بخش وچ ایہدے ست نسخے موجود ہن، جیہدے وچوں پرانا نسخہ 1272ھ دا مکتوب ہے۔ ایسے طرح اقبال صلاح الدین، ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعہ داری، پنجاب گھر لاہور، نسرین اختر، ڈاکٹر عبداللہ چغتائی تے دیال سنگھ ٹرسٹ دیاں کتب خانیاں وچ وی معراج نامہ قادریار دے خطی نسخے موجود ہن۔ نسرین اختر ہوراں کول موجود نسخے دا سال کتابت 1247ھ ہے۔(9)

3۔ ترجمہ درود شریف مستغاث

مترجم: محمد دین

[۔۔۔محمد دین بیچارہ کرم کریں توں یا ستارا ورک 41۔الف]

سالِ ترجمہ: ندارد

کاتب: محمد دین غلام قادری سروری

تاریخ کتابت: سہ شنبہ 27ر رمضان المبارک 1314ھ

مقامِ کتابت: مسجد جامع، گجرات، پنجاب

ضخامت: 41ورک

وڈ وڈیر (تقطیع): لمبائی: 19 س م چوڑائی: 15 س م

حوض: لمبائی: 16 س م چوڑائی: 11 س م

سطور: فی صفحہ اوسطاً 5

خط: نسخ منقط

کاغذ: ہلکا بادامی، ملائم، دبیز، لائن دار۔

مُڈھ:

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ زَیَّنَ النَّبِیِّیْنَ بِحَبِیْبِهِ الْمُصْطَفٰی صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ وَمَنَّ عَلَی الْمُؤْمِنِیْنَ۔۔۔

چھیکڑ:

"درود کریں کو ہر دن اِسدا
رہسی ایمان سلامت تسدا

روز حشر وِچ نبی پیارا

کر دیسی امت دا چھٹکارا

اوس اُجھیں اوکھی ویلے

پڑھنے والا تاریا"

ترقیمہ: "درود شریف مستغاث بروز سہ شنبہ بتاریخ 27 رمضان المبارک 1314 بقلم مسکین محمد دین غلام قادری سروری از مسجد جامع گجرات پنجاب۔"

کیفیت: نسخہ مذکورہ تحقیو ولوں پورا اے۔ بہت خستہ حال، تھاں تھاں تے ہلکے گلابی کاغذ دیاں ٹاکیاں لائیاں گئیاں ہن، جنہاں نال کئی تھانواں توں لفظ پڑھن جوگ نہیں رہے۔ عربی عبارت سیاہ روشنائی نال موٹے قلم نال نسخ وچ تے پنجابی ترجمہ سرخ روشنائی نال نسبتاً باریک قلم نال نسخ وچ لکھا گیا اے۔ نسخہ دریدہ اے۔ رکاب دا اہتمام کیتا گیا ہے۔

تبصرہ: ایہ نسخہ مترجم دے اپنے قلم نال لکھیا ہویا ہے۔ ایس ترجمے دا اِک خطی نسخہ ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری دے کتب خانے وچ موجود ہے۔ اوہناں حاجی محمد دین گجراتی دا سالِ وفات 1940ء لکھیا ہے۔(10)

4۔ انواع العلوم

مصنف: عبداللہ لاہوری

سالِ تصنیف: شوال 1044ھ

موضوع: فقہ

کاتب: گلاب شاہ ولد لطف شاہ ابن بھولا شاہ

تاریخِ کتابت: ندارد

مقامِ کتابت: ندارد

ضخامت: 383 صفحات

وڈ ودھر (تقطیع):	لمبائی:	23 س م	چوڑائی:	15 س م
متن:	لمبائی:	17 س م	چوڑائی:	2/ 81 س م

سطور: 13

خط: نسخ عامیانہ۔

کاغذ: بادامی، دبیز تے ملائم۔

حمد حق:

اللہ حمد ہمیشہ ایا ہر ہر بخش کلام
جیہی نیک کلام وقتی دھر واحسی اوہ تمام
خلق چٹی حیران کل رب وڈی کنہ نہ آ
ہر نیشان خالق ہک ہیی ناہیں ہور خدای

چھیکو:

عاصی طمع دعا دا کریئی رضاء خدا
عاصی آکھیں مومناں رب ایمان رکھیں بقا
ھک ہزار چتالیہ ورھیاں ماہ اگی دو ختم
ہجرت بعد پنجابی توں ایہ رسالہ تم

ترقیمہ: ''تمت الرسالۃ بعون اللہ الملک الوہاب بخط عبدالضعیف گلاب شاہ ولد لطف شاہ ابن بھولا شاہ غفر اللہ لہ ولوالدیہ ولاستادہ ومع المومنین والمومنات ہر کہ خواند بدعا یاد کند ہر کہ خواند دعاء طمع دا [را] مرا کہ من بندہ گناہ دارم

نوشتہ بماند سیہ بر سفید
نویسندہ را نیست فردا امید''

کیفیت: نسخہ بندہ چھیکو توں سلامت اے۔ پہلے کجھ ورق دیمک دے کھنے پاروں خراب ہوئے نیں پر تھوڑی جیہی اوکھت نال لفظ پڑھے جاسکدے نیں۔ ظہرہ خالی ہے۔ رکاب دا پبندھ ملدا ہے پر ترک دی لوڑ نہیں محسوس کیتی گئی۔ صفحہ نشان کوئی نہیں۔ عنوان یا باب قائم نہیں کیتے گئے نہ جگہ چھڈی گئی۔ ہر مصرعے دے چھیکو تے سرخ رنگ دے نشان یا علامتاں ورتیاں گئیاں نیں۔ بعض تھانواں تے مصرعے نثر دی صورت وچ لکھے گئے نیں جتھے اک مصرع ختم ہویا اوتھوں دوجا شروع کر دتا گیا۔ کاتب خوش نویس نہیں تے دو عام ناقل ہے۔ فنی کتابت دا جانو نہیں۔

تبصرہ: مولوی عبداللہ لاہوری پنجابی دے مشہور شاعر نیں۔ اوہناں دے باراں انواع نے بڑی ناما کھٹی۔ انواع العلوم ایسے باراں انواع دا دوجا رسالہ ہے۔ باراں انواع کئی وار چھاپے چڑھ چکی ہے۔ انواع العلوم وکھری وی چھپی ہے۔ ایہدے نسخے ہور لائبریریاں وچ موجود ہن۔ پنجاب یونیورسٹی لائبریری، لاہور وچ ایہدے چار نسخے موجود ہن۔[11]

4۔ دعائے سریانی مع منظوم پنجابی ترجمہ

مترجم: احمد یار مرالوی [1768ء تا 1848ء]

کاتب: نامعلوم

تاریخ کتابت: نامعلوم

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 29 صفحات

وڈ وتر (تقطیع): لمبائی: 241/2 س م چوڑائی: 161/2 س م

حوض: لمبائی: 171/2 س م چوڑائی: 161/2 س م

سطور: زیادہ صفحات پر 10 سطور ہیں کہیں کہیں گیارہ اور آخری صفحے پر چھے سطریں ہیں۔

خط: نسخ ہمیں کچھاں، شوا۔

کاغذ: ہلکا بادامی، ملائم، چمک دار، مشینی۔

مُنڈھ:

ابن عباس روایت کیتی
وچ حدیثے اکس سچے
ستیاں سفنا نظرے آیا
اللہ مینوں ایہ فرمایا
جیہڑا پڑھسی دعا سریانی
دوہیں جہانیں تاریدا

چھیکڑ:

توہیں کارج کریں میرے
میں بھی آن لگا در تیرے
ڈٹھے توں کئی بار ہتاں
عاجز توں کئی پار لنگھاں
احمد یار محمد بیندا
کتا ہی سرکاریدا

ترقیمہ: "تمت تمام شد۔"

کیفیت: نسخہ نجیب الطرفین ہے۔ رکاب دا کدھرے پربندھ کیتا گیا ہے کدھرے نہیں۔ حوض دے باھر دوہرا سرخ حاشیہ ہے۔ کوئی صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ پنجابی تے عربی عبارتاں اُتے اعراب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ عربی عبارتاں ذرا نمایاں ہن۔

تبصرہ: مولوی احمد یار مرالوی توں اڈ وی پنجابی لکھاریاں نے دعائے سریانی دے ترجمے تے شرحاں لکھیاں ہن۔ احمد یار مرالوی پھالیہ دے نیڑے وسدے پنڈ مرالہ دے وسنیک سن۔ اوہناں کئی کتاباں لکھیاں۔ اوہناں دیاں مشہور کتاباں وچ سسی پنوں، یوسف زلیخا، لیلیٰ مجنوں، سوہنی مہینوال، چندر بدن، راج بی بی، معراج نامہ، حاتم نامہ، وفات نامہ تے طب احمد شامل نیں۔[12] مولوی احمد یار مرالوی دے ترجمہ دعائے سریانی دے نسخے اڈو اڈ کتب خانیاں وچ موجود ہن۔ پنجاب یونیورسٹی، لاہور دی لائبریری وچ ایہدے دو نسخے [نمبر: 1652/ 140 Ui VI، ش 772/ 3806] موجود ہن، پہلا نسخہ 1273ھ دا مکتوبہ ہے، کاتب دا ناں غلام رسول ہے۔ اقبال صلاح الدین تے ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری دے کتب خانیاں وچ وی ترجمہ دعائے سریانی دا اک اک نسخہ موجود ہے۔[13]

6۔ انتخاب الکتب

مصنف:	کمال الدین عرف مصب ابن خیر الدین [عرف مصب تی نام کمال الدین ساکن شہر ہزارا۔۔۔ خوابی وچہ اشارت حضرت رسول کیتا خوب انارد گ 2۔ب]
موضوع:	فقہ
تاریخ تالیف:	1112ھ [یاراں سے تی باراں ورہی جان گذری وچہ شمار۔۔۔ پچھی ہجرت مصطفے مدن تھیں تیار ہوگ ۷۷۷۔پ]
کاتب:	محمد حسن
تاریخ کتابت:	بروز جمعہ وقت زوال بتاریخ بیست ہشتم ماہ ذالحجہ [کذا]
مقام کتابت:	خان پور (ہزارہ)
ضخامت:	157 صفحات
وڈ ودھر (تقطیع):	لمبائی: 23 س م، چوڑائی: 15 س م
حوض:	لمبائی: 18 س م، چوڑائی: 11 س م
سطور:	وکھو وکھ۔ گھٹ توں گھٹ 9، زیادہ توں زیادہ 14۔
خط:	نسخ، سوہنا، پختہ تے خوانا۔

مُڈھ:

حمد ثنا ربیوں لائق جس خلقت سبھ اپائے
درود کہاں تاں سرور تائیں رب وڈیں وڈیائے
پچھوں ان خلفاندا خاوند جنہاں معراج نصیب ہوئے
بوجھ ورحلتدا سرور آہا رب کول کھلوئے

چھیکڑ:

چھی سیں تی بنجاہ بیت ہوئی کل تمام
جوڑی فقیر کمال الدین کیتے رب احسان
خطا جکوئی پاوو اسوچ پناچی ہو
خوب سوارو بجھ کی عیب نہ رکھو کو
جکو پھری سوکری کارن اوس دعاء
اکی وانم اوسنون ہوس فضل خداء

ترقیمہ: "تمت نسخہ کتاب انتخاب الکتب از دست فقیر حقیر محمد احسن متوطن خاص خانپور بروز جمعہ وقت زوال بتاریخ بست ہشتم ماہ ذوالحجہ باتمام رسید ہر کہ خواند دعا طمع دارم زانکہ من بندۂ گنہ گارم گر خطائی رفتہ و طعنہ مزن کہ ہیچ نفس بشر خالے از خطا نبود کاتب را بہ من مکن قہر وعتاب گر خطائی رفتہ باشد در کتاب آن خطائی رفتہ را تصحیح کن عفو کن واللہ اعلم بالصواب بعدہ یا کاتب میاں عبدالرحمن ساکن موضع کھرپا [کھرپہ تحصیل پنڈی گھیب ضلع اٹک]۔"

کیفیت: نسخہ مکمل ہے۔ نسخہ پچھاں ولوں دیمک زدہ اے۔ عنوان سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔

تبصرہ: انتخاب الکتب مشہور کتاب ہے تے ایہدے نسخے تھاں تھاں تے موجود نیں۔ کتب خانہ گنج بخش، اسلام آباد وچ ایہدے چار نسخے موجود ہن۔ ایہناں وچوں 1276ھ دا نسخہ سبھ توں پرانا اے تے ایہدا کاتب نور محمد ساکن بند درویزہ ہے۔ ڈاکٹر احمد حسین قریشی دے کتب خانے وچ ایہدے دو نسخے موجود ہن، اوہناں نسخیاں وچ کمال الدین دی عرفیت بھنو رکھی گئی ہے۔ ایہ کتاب جیویں اس دے ناں توں ظاہر ہوندا ہے، مختلف کتاباں توں فقہی مسئلے اکٹھے کیتے گئے ہن، کجھ ہور پنجابی شاعراں جیویں مولانا عبداللہ عبدی دے کجھ شعر وی ایہدے وچ رل گئے ہن۔

7۔ نصاب ضروری

مصنف: خدا بخش

[گفت خدا بخش از پی طفلان۔۔۔ مختصری عبارت آسان ص 2]

موضوع: منظوم لغت فارسی توں پنجابی

کاتب: حاجی مراد علی ولد فضیلت پناہ قاضی مقصود علی

تاریخ کتابت: نامعلوم [غالباً بیسویں صدی کے اوائل کا مکتوب ہے]

مقام کتابت: شہر پہاڑپور تحصیل ڈیرہ اسماعیل خان

ضخامت: 30 صفحات

سائز (تقطیع): لمبائی: 24 س م چوڑائی: 16 س م

متن: لمبائی: 19 س م، چوڑائی: 11 س م

سطور: اوسطاً 15 سطور۔

خط: خط شکستہ مائل بہ نستعلیق، متن کچھواں، خوانا، اعراب شدہ۔

مقدمہ:

حمد و ثنا خدا را وافر
خالق رازق واہب غافر
زاں پس نعت رسول کریم
صلی اللہ علیہ وسلم

خاتمہ:

گر سخن موزون [کذا] می گفتم
یکی لغت افزون می گفتم
یا رب عفو بکنی گنہیم را
پاک بشو حرف سقیم را
بخش باں الطاف کر واریٔ
جرم مصنف و کاتب و قاری

ترقیمہ: "تمت بعون اللہ تعالیٰ جل جلالہ و عم نوالہ اتمام۔ کاتب عبد الضعیف راجی شفاعۃ النبی حاجی مراد علی ولد فضیلت پناہ قاضی مقصود علی متوطن شہر پہاڑپور تحصیل ڈیرہ اسماعیلخان غفر اللہ لہما۔"

کیفیت: نسخہ سر تو بیر تو ڑی مکمل ہے۔ عنوانات سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن۔ حوض دے چوفیرے سرخ حاشیہ لگا ہے۔ ہر صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ شعر دے مصرعے آمنے سامنے لکھے گئے ہن۔ خط پرانا عدالتی یاں دفتری ہے، شکستہ جیہا۔ پڑھنا اوکھا ہے۔ شروع وچ نقش و نگار تے محراب بنائی گئی ہے۔ اس واسطے پیلا رنگ استعمال کیتا گیا ہے۔

تبصرہ: حضرت امیر خسرو نال منسوب منظوم لغت ''خالق باری'' دے تتبع وچ بے شمار منظوم لغات یا نصاب لکھے گئے ہن۔ فارسی، اردو، پنجابی تے ہور مقامی زباناں وچ ایس طرح دے منظوم نصاباں دا بڑا چلن رہیا ہے۔ اورنگ زیب دے ویلے پنجابی تے فارسی دے کئی اس طرح دے نصاب جیویں: خالق باری، واحد باری، ایزد باری، اللہ باری، صمد باری وغیرہ لکھے گئے ہن۔ کئی چھاپے چڑھے تے کئی اجے وی قلمی صورت وچ مختلف کتب خانیاں وچ محفوظ ہن۔ نصاب ضروری وی منظوم پنجابی فارسی لغت ہے۔ نصاب ضروری دی زبان اُتے ڈیرہ اسماعیل خان دے سرائیکی لہجے دا رنگ اگھڑواں ہے۔ میرا خیال ہے کہ نصاب ضروری دا ایہہ وحید نسخہ ہے، اس لحاظ نال ایہہ اہمیت جوگ نسخہ ہے۔

8۔ قصہ یوسف زلیخا [؟]

مصنف: احمد قیصرانی

[''احمد صفت محمد دی کر نال فصیح زبانے'' ص 2]

موضوع: قصہ یوسف علیہ السلام

کاتب: نامعلوم

تاریخ کتابت: نامعلوم

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 102 صفحات

ونڈ ونڈ (تقطیع): لمبائی: 2/ 221 س م چوڑائی: 14 س م

حوض: لمبائی: 2/ 181 س م چوڑائی: 2/ 111 س م

سطور: اوسطاً 11 سطور۔

کاغذ: گہرا بادامی، کھردرا، معمولی۔

خط: نسخ، خوانا۔

مُڈھ:

اپنی انسان زبان کنوں پڑھو حمد صفت سبحانی
فیض اُوندی دا انت نہ کوئی ہر تک فیض رسانی

کن فیکون وچ لفظ کنوں کیتا پیدا زمین آسمانے
اٹھارہ ہزار مخلوق جو ظاہر جن ملک انسانے

چھیکڑ:

لب وچ ڈیکھ لکائی سوہنی تھیندا لعل ڈٹھیں
حسن محبوب اپنی مصری رووی قدرت نال جلیئے
غلط آکھیم ڈیکھ مصری رووی تھیسن ساوی پلیے
نزاکت نال لیاقت وچ حسن پورے اکمل اصیئے

ترقیمہ: کوئی نہیں۔

کیفیت: نسخہ قصہ پاروں تے مکمل ہے پر میرا خیال ہے جے اِک ادھ صفحہ چھیکڑوں پاٹا ہویا ہے کیوں جے آخری شعر توں گل اگے ٹُردی جاپدی ہے۔ ترقیمہ وی موجود نہیں۔ عنوانات سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن۔ نسخہ دے شروع دے کُجھ ورقے پاٹے ہوئے ہین پر متن پڑھن جوگ ہے۔ عنوانات دیاں کُجھ عبارتاں جھریاں کھیاں لگدیاں نیں۔ قصہ پنجابی دے سرائیکی لہجے وچ رچیا گیا ہے۔ لکھیار دا جوڑ میل بستی چندو خان میرانی تحصیل سنگھڑ ضلع ڈیرہ غازی خان نال ہے۔

تبصرہ: پنجابی تے اوہدے دوجے لہجیاں وچ قصہ یوسف زلیخا کئی شاعراں نے نظم کیتا ہے۔ پنجابی تے سرائیکی دے تذکرے تاریخاں وچ ضلع ڈیرہ غازی خان نال سانگا رکھن والے احمد شاعر دا تذکرہ موجود نہیں تے نہ ای اوہدے قصے بارے کوئی جانکاری ملدی ہے۔ اس لحاظ نال ایہ نسخہ اہمیت جوگ ہے۔ سرائیکی کھوجیاں نوں شاعر دا کھرا لانا تے اس متن نوں سودھنا چاہیدا ہے۔

9۔ مقدم الانوار [مقدمۃ الانوار]

مصنف/مترجم: علاول بن درویش محمد
[علاول عامیں باپدا قربی وچ اسلام۔۔۔ درویش محمد باپدا خادم شرح غلام ص 8]

موضوع: مسائلِ فقہ

کاتب: [نور محمد]

تاریخ کتابت: [1252 ہجری]

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 45 صفحات

وڈ ودھر (تقطیع):	لمبائی:	20 س م	چوڑائی:	12 س م
حاشیہ:	لمبائی:	16 س م	چوڑائی:	2/71 س م

سطور: 15

خط: نسخ، پختہ، سوہنا تے خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، چمک دار، مشینی۔

منڈھ:

اول حمد ربّےنوں آکھاں جیہڑا نام غفار
وت درود رسول نوں وت اصحاب کبار
وت آکھاں تیہنڈی ال نوں حسن حسین
وت درود پچھاں تائیں جو حضرت بخشین
وت چراغان بندیاں نوں شائعی بچ
مالک حنبل تائیں آکھاں ماہ خلافت بچ

چھیکڑ:

الٰہی بخش کریں توں بندیاں بخش گناہ کبیر
در تیرے تے کھلا پوکاریں علاول ماہ فقیر
محمد شاہی سکے اندر سٹھ ترقی بچ جاری
علاول خادم شرعدی کیتی ایہ تیاری
جو مومن رکھسی کیتی ظاہر ہوسی خدنگاہ
صورت ہوسی حروف علم وچ پڑھدیاں نظر آہ

ترقیمہ: "تمام شد کتاب مقدم انوار تحریر یافت بوقت عشر بعون اللہ تعالیٰ۔"

کیفیت: نسخہ اک مجموعے وچ شامل ہے۔ سارا مجموعہ اکو کاتب دا لکھیا ہویا ہے نجات المسلمین دے ترقیمے وچ کاتب نے اپنا ناں نور محمد دسیا ہے۔ تے مسجد ہندی نماز وچ تاریخ کتابت 1252ھ دتی گئی ہے۔ نسخہ مکمل تے خوش خط ہے۔ عنواناں واسطے سرخ روشنائی استعمال کیتی گئی ہے۔ ورق دے چوفیرے تہرا حاشیہ باہر (کالی تے اندر دو سرخ لیکاں) ہے۔

تبصرہ: مقدمۃ الانوار مشہور کتاب ہے تے کئی کتب خانیاں وچ ایہدے نسخے موجود ہن، ست نسخے کتاب خانہ گنج بخش، اسلام آباد وچ موجود ہن۔ پنجاب یونی ورسٹی لائبریری، سرکل لائبریری شاہی قلعہ، کتب خانہ اقبال صلاح الدین، کتب خانہ وحید قریشی، کتب خانہ احمد حسین قریشی قلعداری تے راقم دے کتب خانے وچ وی ایہدے نسخے موجود ہن۔

10۔ نجات المسلمین

مصنف/مترجم: حافظ برخوردار

[حافظ ختم کلام کر رب تھیں حک ایمان ـــــ لوک میتون حک ڈیں تیں کھندلی

برخوردار ص 74]

موضوع: مسائل فقہ

کاتب: نور محمد

تاریخ کتابت: [1252 ہجری]

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 75 صفحات

ورق وجہ (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 12 س م

متن: لمبائی: 16 س م چوڑائی: 2/ 71 س م

سطور: 15

خط: نسخ، پختہ، دیدہ زیب تے خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، چمک دار، مشینی۔

مُڈھ:

اول حمد خدائے نوں پچھوں کہاں درود
پاک محمد دے آل تیں سن اصحاب درود [کذا]
تبع انہاندے تابعین وہ مذہب علماء
جنہاں روشن دین نوں کیتا اگے چاء
بالغ ہووے طفل جد اول اُس تے فرض
واحد جانے رب نوں حق تیں جو قرض

چھیکڑ:

لوک میتون حک ڈیں تیں کھندلی برخوردار
برچا سان نال ایماندے تدھو سان برخوردار
کلمہ ہر دینہ حافظا راہ وچیں کر یاد
او کیں ڈٹھی بجھسیں گزسن جان فریاد
ایہہ نجات المسلمین کر توں تم کتاب
بخشیں او تیں رب تھیں لسیں اجر ثواب

ترقیمہ: ''لاالہ الا اللہ محمد رسول اللہ تمت تمام شد کتاب نجات المسلمین وقت چاشت [کذا] روز چہار شنبہ کاتب فقیر حقیر نور محمد پا ساطر میان محمد عظم [کذا] عرف پراچہ و۔۔۔ساکن موضع مکہد [مکھڈ] معزز اللہ سکونت در پنڈ داد نخان در مسجد سرفراز خان ہو کبر محلہ بلوچان محمد عظم [کذا] پراچہ پسر محمد حسن پراچہ مرحوم تحریر یافت۔قاریا من مکن گر خطائی رفتہ باشد در کتاب نوشتہ بماند سیاہ بر سفید نویسندہ را نیست فردا امید۔''

کیفیت: نسخہ اک مجموعے وچ شامل ہے۔سارا مجموعہ اکو کاتب دا لکھیا ہویا ہے۔نجات المسلمین توں پہلاں مقدمۃ الانوار۔تے اوہدے مگروں معنی ہندی نماز ہے۔چھیکڑلے رسالے وچ سالِ کتابت موجود ہے۔نسخہ مکمل تے خوش خط ہے۔عنواناں واسطے سرخ روشنائی استعمال کیتی گئی ہے۔حوض دے چوفیرے تہرا حاشیہ باہر (کالی تے اندر دو سرخ لیکاں) ہے۔

تبصرہ: نجات المسلمین دا اک نسخہ پنجاب یونی ورسٹی لائبریری لاہور وچ موجود ہے۔

11۔ معنی ہندی نماز [ترجمہ نماز]

مترجم: عہدی [کورمن]

[معنے مجمہ نماز دی عہدی کیتی تقریر۔۔۔محوی ہندی قلم چمک ہوئی جی تفسیر ص8]

کاتب: [نور محمد]

سالِ کتابت: 1252ہجری

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 8 صفحات

وڈ وڈیر (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 12 س م

حوض: لمبائی: 16 س م چوڑائی: 2/71 س م

سطور: 15

خط: نسخ و نستعلیق، پختہ، من کھچاں تے شوا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، چیک دار، مشینی۔

نمونہ:

پہلو [ں] حمد خدائے نوں بھیجیا جس قرآن
بہت درود رسول نوں کیا جس بیان
رب سیائی بندیاں بعد بھوگوں فرض
باجھ سیاتے رب دے حاصل ناہیں غرض

بے کجھ وچ اسمان دے بے کجھ وچ زمین
شاہد قدرت رب دے جانے نال یقین

چھیکڑ:

عبدی بندی کلم چک ہوئے بے تقصیر
اولا کارن مومناں ثابت رکھ ایمان
لائق ناہیں بندگی دوجا ہور نہ کو
نج خدا اوو یک ہے ثانی تس نہ کو
گھلیا اوس خدائے دا نبی محمد جان
ایہ کلمہ حق ہے کر جان ویسے نا اوچ کذا]

ترقیمہ: ''تحریر سے فی تاریخ کتاب مسمی ہندیاں نماز تحریر یافت 1252۔''

کیفیت: نسخہ اک مجموعے وچ شامل ہے۔ایس رسالے توں پہلاں مقدمۃ الانوار تے نجات المسلمین ہن۔نسخہ مکمل تے خوش خط ہے۔عنواناں واسطے سرخ روشنائی استعمال کیتی گئی ہے۔نماز دا عربی متن نسخ وچ ہے تے ترجمہ نستعلیق وچ۔حوض دے چوفیرے تیرا حاشیہ (باہر کالی تے اندر دو سرخ لیکاں) ہے۔

تبصرہ: عبدی دے ترجمہ نماز دے نسخے پنجاب یونی ورسٹی لائبریری لاہور تے کتب خانہ گنج بخش، اسلام آباد وچ موجود ہن۔پنجاب یونی ورسٹی لائبریری دا نسخہ 1241ھ دا کتابت شدہ ہے۔کتاب خانہ گنج بخش، اسلام آباد وچ ایہدے چار نسخے موجود ہن۔(34)

12۔رسالہ عبدی [ڈراکھی بابو]

مصنف/مترجم: عبدی کوڈھن بن محمد

[کارن عبدی مومناں کیتا ایہ بیان۔۔۔۔ناؤ محمد باپ دا کسی جان عیان
کوڈھن ذات پچھان توں رکھی مومنین ۔۔۔موضع پاتو اوسدا مولد بجھ یقین ص 37]

سال تصنیف: 997ھ [نویں ورھیاں ستانویں گذری وچ شمار ۔۔۔۔پچھی ہجرت مصطفیٰ مدت

تھیا طیار ص 37]

موضوع: مسائل فقہ

کاتب: [سلطان محمد]

تاریخ کتابت: [1290ہجری]

مقام کتابت: در مسجد عالیجاہ سرفراز خان [پنڈ دادن خان]

ضخامت: 49 صفحات

وڈ میچر (تقطیع): لمبائی: 16 س م چوڑائی: 11 س م

حوض: لمبائی: 13 س م چوڑائی: 71/2 س م

سطور: 11

خط: نسخ، خوش نما تے خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، چمک دار، مشینی۔

مُڈھ:

پہلوں حمد خدائینوں جس تھی بعد صلوٰۃ
آکھاں خاصیں روح نوں بہت تحیت ساۃ
جو ہیں وچ پیغمبراں سبھناں دا سردار
اس محمد ناؤ ہیں خالق دا مختار
آکھاں تس دی آل نوں تحسیں ہوار درود
جنہاں کنوں مصطفیٰ ہویا ہیں خوشنود

چھیکڑ:

جوں جگ عالم ایتھے ہوئی وچ جہان
اپنی شرع محمدیا کریں عمل بیان
عہدیں ویکھ کتاب وچ کیتا ایہ بیان
پھر نہی کوئی عمل کر ثابت ہوئی ایمان
دستخط فقیر دا جس دا ناؤ سلطان
کر ہو دعاء فقیر نوں ہو دا شان

ترقیمہ: "تمت تمام شد کتاب فرمائض بلا لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ طہیر کہ خواند دعا طمع دارم۔۔ زانکہ من بندہ گنا ہگارم۔"

کیفیت: نسخہ آب دیدہ تے پھٹا پرانا، سیونک کھادا اے۔کئی ورقے آپوں وچ چمبے ہوئے نیں تے پوری طرح وکھرے نہیں ہو سکدے۔نسخہ سر پیر توں مکمل اے پر وچوں کوئی صفحہ کیا ہووے تاں کجھ آکھیا نہیں جاسکدا۔عنواناں واسطے سرخ رنگ ورتیا گیا اے۔حوض دے چوگردے دوہرا حاشیہ سرخ روشنائی نال لایا گیا اے۔ کتاب دا پہلا حصہ وی ملدا اے۔ایہدے نال ای نجات المومنین دا ناقص الاول نسخہ جڑیا ہے۔نجات المومنین دا نسخہ چھیکڑ توں پورا اے تے اوہدے ترقیمے توں کاتب دا ناں، بکھن وی تھاں تے سمے دا پتا لگدا اے۔

تبصرہ: کئی کھوجیاں تے پارکھاں عبدی کوہن تے مولانا عبداللہ عبدی لاہوری نوں اِکو شخصیت سمجھ کے بھلیکھے پائے ہن تے کوہن دے رسالے مجتہدی نوں مولانا عبداللہ عبدی دے باراں انواع دا اِک حصہ سمجھدا ہے۔ ایہہ گل مڈھ پہلے کھوجی حافظ محمود شیرانی ہوراں وی کیتی ہے تے پنجاب میں اُردو وچ مولانا عبداللہ عبدی دے ذکر وچ رسالہ مجتہدی [مجتہدی] اوہناں دے ناویں لاندا ہے۔ رسالہ مجتہدی دی زبان تے انواع دی زبان وچ ڈھیر فرق وکھائی دیندا ہے جیہدوں ساڈے کھوجیاں اکھوں پروکھے رکھیا ہے۔ پنجاب یونی ورسٹی لائبریری تے کتاب خانہ گنج بخش، اسلام آباد وچ ایہدے دو دو نسخے موجود ہن۔ کتب خانہ احمد حسین قریشی قلعداری وچ ایہدے اٹھ نسخے موجود ہن۔ ایہناں وچوں سبھ توں پرانا نسخہ 1191ھ دا لکھیا ہویا ہے۔ رسالہ مجتہدی نوں فرائض باہو دے ناں نال وی یاد کیتا جاندا ہے۔

13۔ نجات المؤمنین

مصنف/مترجم: عبدالکریم

سالِ تصنیف: 1086ھ [ہجرت تے حک سو ورہے ستیں اپر چھ آئیں جان ---
ایہہ رسالہ فقہ دا کیتا رب آسان ص 11]

موضوع: مسائل فقہ

کاتب: سلطان محمد

تاریخ کتابت: 1290 ہجری

مقام کتابت: در مسجد عالیجاہ سرفراز خان [پنڈ دادن خان]

ضخامت: 14 صفحات

وڈ وڈیر (تقطیع): لمبائی: 16 س م چوڑائی: 11 س م

حوض: لمبائی: 13 س م چوڑائی: 2، 71 س م

سطور: 11

خط: نسخ، خوش نما تے خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، چمک دار، مشینی۔

نمونہ:

وے پنجو ویلی جھندر بول وویلی مدلی
خون استحاضہ حیض دا رنگ سنگ متی
عائذ بار کرم جی وہ آوی رت پہلی
گا پانی تھیں مستی حصہ جدون قی

پھر واتیں کھوشیں سون تکیے ساز
مل دو فرج دیاکیں قصہ وچ نماز

جھنیو:

جیں سنگھدا عمل رہے تاں اوہ جتا بھاہ
توں تاں صاحب سنگھدا بندیاں بخش گناہ
پھرتیں والیو مومنوں تسیں بھیں کرو دعاہ
دکت کل پاکدی بھشت ہوتیں اوس جاہ

ترقیمہ: "تحق لا الٰہ الا اللہ محمد رسول اللہ تمت تمامشد کتاب نجات المومنین از دستخط فقیر حقیر سلطان محمد در مسجد عالیجاہ سرفراز خان نوشتہ [کذا] شد 1290 تمام شد۔"

کیفیت: نسخہ ناقص الاول اے۔ ایہدے نال فرائض بابو (رسالہ مہندی) دا نسخہ جوڑیا ہویا اے اوہ نسخہ وی ایسے کاتب دے ہتھ نال مکمل ہویا۔ عنواناں واسطے سرخ رنگ ورتیا گیا اے۔ حوض دے چوگردے دوہرا حاشیہ سرخ روشنائی نال لایا گیا اے۔ رکاب دا پندرہ وی ملدا اے۔

تبصرہ: نجات المومنین فقہ دی مشہور کتاب ہے۔ ایہدے نسخے عام لبھ جاندے نیں۔ کئی واری ایہ کتاب چھپ وی چکی ہے۔

14۔ نجات المومنین

مصنف: عبدالکریم
موضوع: مسائل فقہ
سال تصنیف: 1086ھ [مجرد حک مواربگی اپ چھپای جان ص 46]
کاتب: نامعلوم
تاریخ کتابت: نامعلوم
مقام کتابت: نامعلوم
ضخامت: 46 صفحات
وڈ ودھر (تقطیع): لمبائی: 22 س م چوڑائی: 15 س م
حوض: لمبائی: 16 س م چوڑائی: 10 س م
سطور: 10 (بعض ورقیاں تے سطراں گھٹ ودھ وی ہن۔)
خط: نسخ درمیانہ خوشنما۔
کاغذ: ہلکا بادامی، کھردرا دبیز۔

مڈھ:

علم الغیب خداتوں خاص ہی لاریب
آپی آن ایمان توں جان حلال حرام
بھی عذاب خدا ویوں کر امید انعام
شرطیں ست ایمان دی۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔
ناہیں ایمان مول تیں جتوں ونجی کھو

چھیکڑ:

رزق نحووینی ووہ کھہ بجھنی بہت آہ
رزقیں کارن آزییں توں کیوں دین ونجا
ہجرۃ حک ہزار بھی اپ چھای جان
اے رسالہ فقہ دا کیتا رب اسان

ترقیمہ: ندارد

کیفیت: نسخہ ناقص الاول اے، اک ورق (2 صفحات) مڈھ وچوں گھٹ نیں۔ چھیکڑوں پر ظاہر پورا لگدا اے پر میرا خیال اے جے چھیکڑوں وی اک ادھ صفحہ گھٹ اے۔ ترقیمہ نہ ہوون نال وی ایس گل نوں تقویت ملدی اے۔ عنواناں واسطے سرخ رنگ دی روشنائی ورتی گئی اے، بجو عنوان نسخ تے کجھ نستعلیق وچ لکھے گئے نیں۔

تبصرہ: نجاۃ المومنین فقہ دی مقبول کتاب ہے۔ ایہ کئی وار چھاپے چڑھ چکی ہے تے مختلف کتب خانیاں وچ ایہدے خطی نسخے وی موجود نیں۔

15۔ فرائض مختصر [سراجی بند]

مصنف و مترجم: حافظ برخوردار
موضوع: فقہ [ترکے/وراثت دی تقسیم]
کاتب: نصیر محمد جی
تاریخ کتابت: 1315 ہجری
مقام کتابت: نامعلوم
ضخامت: 19 صفحات
وڈ ورق (تقطیع): لمبائی: 21 س م چوڑائی: 17 س م
حاشیہ: لمبائی: 17 س م چوڑائی: 111/2 س م

سطور: مختلف سطراں نیں زیادہ توں زیادہ 14۔

خط: نستعلیق تے شکستہ رلا ملا، عامیانہ خوانا۔

کاغذ: سفید ملائم، چمک دار، مشینی۔

مُڈھ:

پہلوں حمد خدا نوں پچھے بسم اللہ نال
وت صلوٰت رسول نوں جو تابع اوسدی آل
اجنہیں متّقی اکھ توں ترکی دا مذکور
یاری نال خدائدی ہوی حق ظہور
تیں علم فرائض سکھیا خلقاں نوں سکھلا
علم فرائض اوی حضرت اے فرما

چھیکڑ:

اس ما کان] فرائض مختصر پچھے کے اکھ صلوٰۃ
دائم صل رسولوں دتی رب برات
اللھم صل وسلم وبارک پڑ کے دائم اکھ
جی توں پچھے وہ واری ہوین گناہوں پاک
ہر نمازی متّقی وہ واری وارین پڑی اکھ صلوٰۃ
پڑنی سننی والیو دتی رب برات
پڑنی سننے والیو جنہیں کہو درود
برکت کلمہ پاک دی مومناں ملی مقصود

ترقیمہ: "1315 تمت تمام شد کتاب سراجی بند تمام شد بفضل خالق زمین و آسمان در روز اسعد و حسن احمد یعنی جمعہ مبارک بوقت چشتین از دست خام نویس فقیر پر تقصیر نصیر محمد جی نوشتہ شد قاریا بہ من کمن قہر[؟] عتاب گر خطائی رفتہ باشد در کتاب اللھم المغفر لکاتبہ ووالدیہ ولِ ناظریہ آمین یارب العلمین۔"

کیفیت: نسخہ عجیب الطرفین ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ لگدا اے کہ ایہ نسخہ کسے اپنے پڑھن واسطے نقل کیتا ہے۔ تسمن والا باقاعدہ کاتب نہیں۔ عنوانات فارسی وچ نیں پر اسے قلم نال لکھے گئے نیں کوئی دوجا رنگ یا قلم نہیں ورتیا گیا۔ سنہ واغ کوئی نہیں۔ حاشیہ جدول کوئی نہیں۔

تبصرہ: ایہ کتاب سراجی دا ترجمہ ہے۔ پنجابی وچ سراجی دے بہوں ترجمے تے شرحاں وی ملدیاں نیں۔ اس دا موضوع ترکہ، وراثت دے فقہی مسائل نیں۔ کتاب خانہ گنج بخش، اسلام آباد وچ ایہدے پنج نسخے

موجود ہیں۔(15)

16۔ فرائض خلاصہ معاملات

مصنف:	مولانا عبداللہ لاہوری [عبدی]
	[مولف اول مری عبداللہ ہے اپنے جی سنیندا ۔۔۔ ورق 2 ب]
تاریخ تصنیف:	1043ھ [ہزار اک تری تالیہ ورھیاں ساڈھی دو مہینیں ۔۔۔ ورق 89]
موضوع:	فقہ
کاتب:	فقیر احمد ولد حضرت شیخ موسیٰ عرف کھوکھر
تاریخ کتابت:	22/شوال 1130 ہجری
مقام کتابت:	نامعلوم
ضخامت:	90 ورق
وڈھ وٹر (تقطیع):	لمبائی: 16 س م چوڑائی: 11 1/2 س م
حوض:	لمبائی: 10 س م چوڑائی: 7 س م (تقریباً)
سطور:	مختلف۔ اوسطاً 12۔
خط:	وکھرا جیہا خط ہے جو کدھرے شیخ دی بھا ماردا ہے کدھرے دیوانی دی، خوانا۔
کاغذ:	گہرا بادامی، ملائم، چمک دار، مشینی۔

مُڈھ:

اللہ اکبر قول و فضل اول حمد مدام
حمد بجا نہ آوی جس نے ناصیں اوہ تمام
اللہ واحد خالق رازق اوہو رب غفور
نال رضائی کل عالم کیتس آپ ظہور

چھیکڑ:

ہزار حک تری تالیہ ورھیاں ساڈھی دو ماہینیں [کذا]
ایہ مجرد بعد رسالہ تم کیتا رب تمام
ہیتہ ما ہینیں چڑہ دنہ وقت چیشیں ورآہ
عاصی طاقت محل کجہ حیا تحمل خداہ
عاصے طمع دعا دا جی پھری کری دعا
اس ایمان باقی رکہ آٹھے عاصے کہے خدا

ترقیمہ: ”تمام شد رسالہ شیخ عبداللہ بوقت نماز دیگر روز یک شنبہ تاریخ 22 ماہ شوال 1130 محرر فقیر احمد ولد حضرت شیخ موسے عرف کھوکھر غفر اللہ لہ ولوالدیہ ولاستاذیہ ولجمیع المؤمنین والمومنات والمسلمین و المسلمات الاحیاء منہم والاموات برحمتک یا ارحم الراحمین۔“

کیفیت: نسخہ نجیب الطرفین ہے۔ سکاب دا پیندہ کیتا گیا ہے۔ کاتب خوش نویس نہیں تے نہ اوہنوں تصحیح دا چنگا ول آوندا ہے۔ مصرعے وڈے نکے کر کے اوہنے نسخے نوں بدروپا کر دِتا ہے۔ تھاں تھاں تے اوہدے کولوں لفظ غلط لکھے جاندے نیں جیہناں نوں فیر اوہ حاشیے وچ لکھ دیندا ہے۔ کئی مصرعے تے شعر وی حاشیے تے لکھے گئے ہن۔

تبصرہ: فرائض خلاصہ معاملات مولوی عبداللہ لاہوری دا معروف رسالہ ہے جو باراں انواع وچ شامل ہے۔ ایہ کئی واری انواع وچ چھپ چکیا ہے تے وکھرا وی چھاپے چڑھیا ہے۔ ایہدے قلمی نسخے عام مل جاندے نیں۔

17۔ فرائض شرح سراجی

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری [عبدی]

[عبداللہ سائل یارب خالق ایہ کرم کتاب۔۔۔ ورق 2 الف]

موضوع: فقہ (ترکہ وراثت دی تقسیم)

سالِ تصنیف: 1058ھ [ہزار پنجاہ اتے اٹھ درمیان لکھو ماہ ذقعدہ ورق 39۔ب]

کاتب: فقیر احمد ولد حضرت شیخ موسیٰ عرف کھوکھر

تاریخِ کتابت: 1130 ہجری

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 39 ورق

وڈ ودھر (تقطیع): لمبائی: 16 س م چوڑائی: 2/111 س م

حوض: لمبائی: 10 س م چوڑائی: 7 س م (تقریباً)

سطور: مختلف۔ اوسطاً 12۔

خط: وکھرا جیہا خط ہے جو کدھرے نسخ دی جھال ماردا ہے کدھرے دیوانی دی، خراب۔

کاغذ: گھریا ہوئی، ملائم، چٹک وارہ، مشتی۔

متن:

اللہ اکبر ہمیشہ حمد اوسدے ناہیں کجھ

اللہ بعد درود محمد کمن شمار نہ کجھ

وت درود اولاد رسول وی، ماپیو ہر اصحاب
وت ہر استاذ ہر ہر مومن خالق بخش حساب
علم فرائض بھرن بھراون حضرت ایہ فرمایا
علم کلی اس ادھا فضل وچہ کتابان آیا
اس نا نوں[س] فرائض شرح سراجی جیہن وچہ تر کا علم
جو اس پیری سو کری نہ ہووی وانم بھری حلم

چھیکڑ:

خالق بخش عبداللہ ماؤ پیؤ اسدا جان محمد ہر
جو طلب خالق سرع موافق ہر ہر آکھی ہر
ہزار ہکو اتے وچہ درھیاں ہکو ماہ فناء
بچہ روز تم ہور ستواں وہ وقت پیشین دراہ
ایہ ہجرت بعد کتاب تم کیتا فضل خداء
ایہ بجہ عاصے دعاء کری تس دیوی اجر خداء

ترقیمہ: "تمت بعون اللہ الملک المجید بخط فقیر احمد ولد حضرت شیخ موسے غفر اللہ لہ ولوالدیہ ولاستادیہ ولجمیع المومنین والمومنات والمسلمین والمسلمات الاحیاء منہم والاموات برحمتک یا ارحم الراحمین ۔ 1130 "
[ترقیمے دی عبارت غلطیاں توں واندھی اے۔]

کیفیت: نسخہ نجیب الطرفین ہے۔ رکاب دار جلد کیتا گیا ہے۔ اس نسخے نال فرائض خلاصہ معاملات [عبداللہ لاہوری] تے فرائض ہندوی [درویش محمد] دے نسخے وی جڑے ہوئے نیں۔ سبھ دا کاتب، سال کتابت تے خط اکو ای ہے۔

تبصرہ: شرح سراجی مولوی عبداللہ لاہوری دا معروف رسالہ ہے جو باراں انواع وچ شامل ہے۔ ایہ کئی واری انواع وچ چھپ چکیا ہے تے وکھرا وی چھاپے چڑھیا ہے۔ ایہدے نسخے تھاں تھاں تے موجود نیں جو اس رسالے دی مقبولیت ظاہر کردے نیں۔

18۔ فرائض ہندوی

مصنف: درویش محمد

[درویش محمد کیتیا پہلے ترکی تمام ۔۔۔ آکر روئیں روئیں وی رھندی چار اقسام
ورگ 10۔الف]

موضوع: فقہ (ترکہ/وراثت دی تقسیم بارے)

کاتب: فقیر احمد ولد حضرت شیخ موسیٰ عرف کھوکھر

تاریخ کتابت: 1130 ہجری

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 16 ورق

وڈ ویر (تقطیع): لمبائی: 16 س م چوڑائی: 111/2 س م

حاشیہ: لمبائی: 10 س م چوڑائی: 7 س م (تقریباً)

سطور: مختلف۔ اوسطاً 12۔

خط: وکھرا جیہا خط ہے جو کدھرے شیخ دی بھا ماردا ہے کدھرے دیوانی دی، خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، چمک دار مشینی۔

مُنڈھ:

پاک منزہ رب نوں دائم آکھ ثناہ
خالق موت حیاۃ دا ایکی حق خداہ
جیندا گھلیاں آیا نبی محمد خاص
کفر جہالت شرک تھیں کتس کہی خلاص
وارثاں تائیں سمجھ کر ترکا کرن وصول
علم فرائض آکھیا نصف العلم رسول

مُکیّن:

اس تھیں پچھے آکھیں جیتوں ھبو مال
اہ بھی ہے کہ نا حقوی اہی بیت المال
جد آوے بیت تے حق سو پھر کرجیتوں کرن دعا
جان توں فرائض ھووین یاری نال خدا
- - - - سنہ یک ہزار بی ہجرت سیتیں عوام
اہ فرائض ہندوی جدن ہوئی تمام

ترقیمہ: "تمت بعون اللہ تعالیٰ بخط فقیر احمد ولد حضرت شیخ موسے غفر اللہ لہ ولوالدیہ ولاستادیہ ولجمیع المومنین والمومنات والمسلمین والمسلمات بحقک یا ارحم الراحمین۔ 1130" [ترقیمے دی عبارت قطعیاں توں وانجھی اے۔]

کیفیت: نسخہ نجیب الطرفین ہے۔ رکاب وی پندھ کیتا گیا ہے۔ مولوی عبداللہ لاہوری دی باراں انواع

دے دو رسالے فرائض خلاصہ معاملات تے شرح سراجی دے نسخے وی ایہدے نال جڑے ہوئے نیں۔
ایہو ای کاتب، سالِ کتابت تے خط اکو ای ہے۔

تبصرہ: درویش محمد دیاں ہور کتاں دے قلمی نسخے وی کتب خانیاں وچ موجود نیں۔

19۔ رسالہ صیقلِ دل

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری

[عبداللہ عاصی کرینی نصیحت سنیو کل جہان۔۔۔

خوف قرب کل آدم جناں ناہیں خوف حیوانان ص 4]

موضوع: فقہ

کاتب: نامعلوم

تاریخِ کتابت: نامعلوم

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 4 صفحات

وڈ ورقہ (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 14 س م

متن: لمبائی: 151/2 س م چوڑائی: 11 س م

سطور: 15

خط: نستعلیق، خوش نما، پختہ تے خوانا

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔

مُنڈھ:

اللہ اول حمد ثنا تیں حمد شمار
رب ہر خلقت نوں علم سکھایا ذاتی علم ظہار
رب بھی بھیجیں بہت درود حضرت نبی رسول
کرم دتہاں بے شمار کیتا رب نزول
ظاہر باطن علم اس جگہ فرع اصول
اس دا ناہے پور کوئی کیتس آپ قبول

چھیکڑ:

عبداللہ عاصی کرینی نصیحت سنیو کل جہان
خوف قرب کل آدم جناں ناہیں خوف حیوانان

کل ملائک خوف تھیوں خوف کے شیطانان
ٹیکی جا کے دنیا اتے لگے ما تس ہلا
سوال خدا دا اسکی ہک ستون پھرے والے
دعاء انہاں نے کاتب ہک ماں پیو تائیں مالے

ترقیمہ: ندارد

کیفیت: نسخہ عجیب الطرفین ہے۔ رکاب دا پبندھ کیتا گیا ہے۔ مولوی عبداللہ لاہوری دی باراں انواع دے ہور رسالے وی ایہدے نال جڑے ہیں۔ کاتب خوش نویس اے۔ ہر صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ شعر دے دوویں مصرعے آمنے سامنے لکھے گئے ہن۔ حوض دے چوگردے دوہرا سرخ حاشیہ ہے۔

تبصرہ: مولانا عبداللہ لاہوری دے باراں انواع دا مختصر رسالہ ہے۔

20۔ انواع العلوم

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری

[ایہہ عبداللہ شیر توں جا ملن کلن فقیر ص 9]

موضوع: فقہ

کاتب: نامعلوم

تاریخ کتابت: نامعلوم

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 154 صفحات

وڈ وڈیر (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 14 س م

حوض: لمبائی: 2/151 س م چوڑائی: 11 س م

سطور: 15

خط: نستعلیق، خوش نما، پڑھن تے سوکھا

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔

مُڈھ:

اللہ حمد ہمیشہ آیا ہر ہر وچ کلام
جیں ترک کلام وفعل وا تیں حمد تمام
خلق چک حیران تھیں رہدی کنہ نہ آہ
ہر شئے تیں خالق ہک تیں ناہی ہور خداہ

حمد الٰہی اول آخر ظاہر باطن سبھ
دایم صفت الٰہی سبھ غیر نہ آیا کجھ

خاتمہ:

آپ نبی وچ مغز دی صلیٰ پہنچی آہ
ایہ شعر خزانے اندر سبھی حکم کیتا فقہاء
خشک مٹی کو دور کریں جاویں جیسی دور
ایہ پاک ایمانی فرجے نجس ناہیں ہور قصور
کس نجاست جاویں جیسے ہر ہر آ پیہی
جیں درہم زیادہ لگے نجس فتوی نجس گئی

ترقیمہ: ندارد

کیفیت: نسخہ مذکورہ توں مکمل ہے پر پیر ولوں ناقص نظر آوندا ہے، ترقیمہ نہ ہونا وی اس گل نوں پکا کردا ہے۔ 129 صفحات نسبتاً موٹے قلم نال کتابت ہوئے ہن تے مغلی روشنائی ورتی گئی ہے باقی دے صفحے نسبتاً باریک قلم نال پھکی روشنائی نال لکھے گئے ہن۔ کاتب فنی کتابت دا ماہر ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے پر ہر تھاں اس دا خیال نہیں رکھیا گیا۔ ہر صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ شعر دے دویں مصرعے آمنے سامنے لکھے گئے ہن۔ حوض دے چوگردے دوہرا سرخ حاشیہ ہے۔ مولوی عبداللہ لاہوری دی باراں انواع دے ہور رسالے وی ایہدے نال جُڑے ہیں۔

تبصرہ: مولانا عبداللہ لاہوری دے باراں انواع دا معروف رسالہ ہے۔ اڈو اڈ کتب خانیاں وچ ایہدے نسخے لبھ جاندے نیں۔ ایہ وکھرا وی کئی وار چھپ چکیا ہے تے باراں انواع شامل وی۔

21۔ رسالہ حصار الایمان

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری

[اس کہ عبداللہ نا تو تمنائی کری رب عیان ---
حصار الایمان ناؤں اس ایہ اللہ دا فرمان ص 12]

موضوع: فقہ

کاتب: نامعلوم

تاریخ کتابت: نامعلوم

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 56 صفحات

وڈ وڈیر (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 14 س م

حوض: لمبائی: 2/151 س م چوڑائی: 11 س م

سطور: 13

خط: نستعلیق، دل کش، پختہ تے خوانا

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔

مُڈھ:

اللہ خالق کل خلایق واحد جیہدا ناؤ
نا جنس عورت بچی بچا نا پیو نا گراؤ
بھین نہ انجن چلی صورت نہ اعضاء نہ خواب
چلی قرار نہ آؤن جاؤن حاجت نا خطاب
لِتا سوتا کی زیادہ بجھے سب نہ دوی
نا رب سوت نہ پیدا ہوؤن جیہوں ترک کھلوی

پچھیوں:

عیب زکی اس وچ جو تفسو فرماء
دشمن تفسو دین دا شیر کتابیں آء
ایہ قدرت ہووی جی کی دیوی اجر خداء
تسنوں دعاء فقیر کریندا ایمان رکھن بچاء
عاصی طمع دعاء دا جیکو نا خداء
راضی ہووی رب تسی بجہ رسول خداء

ترقیمہ: ندارد

کیفیت: نسخہ سر بیروں مکمل ہے پر ترقیمے توں وانجھا ہے۔ کاتب فن کتابت دا ماہر ہے۔۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے پر ہر تھاں اِس دا خیال نہیں رکھیا گیا۔ ہر صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ شعر دے دوویں مصرعے آہمنے ساہمنے لکھے گئے ہن۔ حوض دے چوگردے دوہرا سرخ حاشیہ ہے۔ عنواناں والے شعر شروع وچ سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن بعد وچ عنوان والے شعر دے پہلے دو لفظ سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن۔ مولوی عبداللہ لاہوری دی باراں انواع دے ہور رسالے وی ایہدے نال جڑے نیں۔

تبصرہ: مولانا عبداللہ لاہوری دے باراں انواع دا معروف رسالہ ہے۔ ایہدے مطبوعہ تے قلمی نسخے

عام لکھو جاندے سن۔

22۔ فرائض شرح سراجی

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری

[عبداللہ نوں فرمایا فقیراں جو صالح صحراء ص 1]

موضوع: فقہ

کاتب: نامعلوم

تاریخ کتابت: نامعلوم

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 54 صفحات

وڈ وڈ (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 14 س م

حاشیہ: لمبائی: 2/151 س م چوڑائی: 11 س م

سطور: 13

خط: نستعلیق وچلا، پختہ تے خوانا

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔

مُڈھ:

اللہ اکبر حمد حمیدہ اورک ناہی کجھ
اللہ بعد درود محمد کہیں شمار نکجھ
وت درود اولاد رسولدی ناو پیو مر اصحاب
وت مر اعتقادمر ہر مومن خالق بخش حساب
علم فرایض پیرن پیراون حضرت اے فرمایا
علم گھٹے اس اوبا نخل وچ کتابان آیا

ہتھیو:

خالی بخش عبداللہ ناو پیو اسدا جا محمد ہر
جو طلب خالق شرع موافق مر مراجی در
ہزار حکو اتے ونجہ ورھیان حکو ناہ بقاہ
چہ روز تم ہور ستوان دیہ وقت چاشی ورآہ

ایہ ہجرت بعد کتاب تم کیتا فضل خداء

ایہ بندہ عاجز دعا کرے تس دیوے اجر خداء

ترقیمہ: ندارد

کیفیت: نسخہ نجیب الطرفین ہے پر ترقیمہ کوئی نہیں۔ کاتب خوش نویس تے پختہ قلم ہے۔ کتاب دا پہلا ورقہ کیتا گیا ہے۔ ہر صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ شعر دے دوویں مصرعے آہمنے ساہمنے لکھے گئے ہن۔ حوض دے چوگردے دوہرا سرخ حاشیہ ہے۔ مولوی عبداللہ لاہوری دی باراں انواع دے بعد رسالے وی ایہدے نال جوڑے نیں۔

تبصرہ: مولانا عبداللہ لاہوری دے باراں انواع دا معروف رسالہ ہے۔ اڈو اڈ کتب خانیاں وچ ایہدے نسخے لبھ جاندے نیں۔ ایہ وکھرا وی کئی وار چھپ چکیا ہے تے باراں انواع نال وی۔

23۔ فرائض خلاصہ معاملات

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری [عبدی]

[مصنف اول مر عبداللہ جی ایہہ شعر منیند آ ۔۔۔ ص۲]

موضوع: فقہ

کاتب: نامعلوم

تاریخ کتابت: نامعلوم

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 89 صفحات

وڈ وڈاہ (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 14 س م

حوض: لمبائی: 15 1/2 س م چوڑائی: 11 س م

سطور: مختلف۔ اوسطاً 13۔

خط: نستعلیق، پختہ، خوشنما۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔

مُنڈھ:

اللہ اکبر قول و فعل اول حمد مدام

حمد بجا نہ آوے جس نامی اوہ تمام

اللہ واحد خالق رازق ایہو رب غفور

نال ارادت کل عالم کیتس آپ ظہور

حرحر خلقت ہر دل اندر حرحر وہری ظہور
ہر ہر صورت ہور سواری ہر ہر ہور شعور

خاتمہ:

اے کھوڑا ہور کدو خنجر کاٹی وچہ نقاع
مست کری پیش تیغ نبی جی کا اس دنجا
اتھی خاص ہنڈا ناگی حرحر حیران آہ
بعد تیغ تاخیر دنجای آتی خاص آہ
بہہ وتی ہور گھری وچہ کتی ہور گاہ
کتی رہی دو ہو دی ہر سانی اون با[کذا]

ترقیمہ: ندارد۔

کیفیت: نسخہ ناقص الآخر ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ کاتب خوش نویس تے فنِ کتابت دا جانو ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ ہر صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ شعر دے دویں مصرعے آہمنے ساہمنے لکھے گئے ہن۔ حرف دے چوگردے دوہرا سرخ حاشیہ ہے۔ مولوی عبداللہ لاہوری دی باراں انواع دے ہور رسالے وی ایہدے نال جُڑے نیں۔

تبصرہ: فرائض خلاصہ معاملات مولوی عبداللہ لاہوری دا معروف رسالہ ہے جو باراں انواع وچ شامل ہے۔ ایہ کئی واری انواع وچ چھپ چکیا ہے تے وکھرا وی چھاپے چڑھیا ہے۔ ایہدے قلمی نسخے عام مل جاندے نیں۔

24۔ حکایت پاک رسول ﷺ

مصنف: حافظ برخوردار [پ: 1030ھ]
[مرہو کی موستون کھیا برخوردار ص5]

موضوع: سیرتِ رسولؐ

کاتب: مہر علی ولد نور محمد کا ہوت [کھوت؟]

تاریخ کتابت: 18/صفر 1098ھ

مقام کتابت: موضع احمد ول من اعمال پرگنہ گھیب داخل اٹک تابع صوبہ لاہور

ضخامت: 5 صفحات

وڈ وڈیر (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 14 س م

حوض: لمبائی: 18 س م چوڑائی: 11 س م

سطور: 17

خط: نستعلیق، عامیانہ، خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، دیسی۔

مُڈھ:

با حرمت پیغمبری سرور کائنات
اوس محمد ناؤں ہیں عربی سید ذات
امت دا اوہ آسرا تکیہ پشت پناہ
جنہاں تابع اوسدی جان تنہاں دی واہ
نانو محمد جوں گنہیں کریں شروع زبان
ہوویں شکر قند جیوں پر لذات دہان

انتیم:

دوزخ بہشت اوپایا دہاں تہوکاں دی بہاہ
جیہیں عمل کماوسو تنہیں ایکی لہسو جاہ
پڑہو سنیہی مومنوں کہیا برخوردار
برکت کلمے پاک دی مت جہ لکہو پار
لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ

ترقیمہ: "کاتب الحروف فقیر مہر علی ولد نور محمد عرف کاہوے ساکن احمدال من اعمال پرگنہ کیب داخل اٹک تابع صوبہ لاہور برائی برخورداری ملا آدم ولد حافی عرف سمرتی ساکن احمدال مرقوم شد و التاریخ 18/ شہر صفر ختم اللہ بالظفر [کذا] 1098ھ ہر کہ خواند دعا طمع دارم کہ عند اللہ ضائع نیست۔" [ترقیمے دی عبارت معربی نہیں تے غلطیاں توں وی بھری ہے۔]

کیفیت: نسخہ سر بسر توں مکمل ہے۔ ریکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ کاتب خوش نویس ہے پر ایہ نسخہ جیہنی نال گھسیٹیا ہویا وکھائی دیندا ہے۔ ریکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ شعراں دے دوویں مصرعے آہمنے ساہمنے لکھے گئے ہن۔ ایہ نسخہ اک جلد وچ شامل ہے۔ ایس توں پہلاں فارسی دا کوئی فقہی رسالہ تے بعد وچ عبداللہ لاہوری تے کسے نامعلوم لکھیار دے پنجابی رسالے شامل ہن۔

تبصرہ: حافظ برخوردار دی ایس لکھت دے کئی نسخے محفوظ ہن۔ اقبال صلاح الدین تے ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعہ داری دے کتب خانیاں وچ اس دے دو دو نسخے تے ڈاکٹر وحید قریشی دے کتب خانے

وچ اِک نسخہ موجود ہے۔[16]

25۔نامعلوم الاسم

مصنف: نامعلوم

موضوع: روزِ محشر، شفاعت

کاتب: میر علی ولد نور محمد کاہوت [کھوٹ؟]

تاریخ کتابت: [18، صفر 1098ھ]

مقامِ کتابت: [موضع احمدال من اعمال پرگنہ گھیب داخل اٹک تابع صوبہ لاہور]

ضخامت: 3 صفحات

وڈ وڈیر (تقطیع):	لمبائی:	20 س م	چوڑائی:	14 س م
حاشیہ:	لمبائی:	18 س م	چوڑائی:	11 س م

سطور: 17

خط: نستعلیق عامیانہ، خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، بشیتی۔

مُنڈھ:

خالق خلقت کل اوہانی کر کیتی وڈا پیارا
رب نثا شرف محمد تاین آکھس یار پیارا
چارے یار برحق جانیو شک نہ کر ہو کوئی
نبی بیلڑے جانو ناہ کر مسلم خاصہ سوئی
محمد روئی کر جہاندی کیا پرواہ تنہاں نوں
نوح نبی ملاح جنہاندا بیڑا کور تنہاں نوں

چھیکڑ:

ایہہ سلاکی شاعر قصہ نال کتاباں جنیاں ملا[ملیاں]
دوزخ بہاو حرام تنہاں نوں جنہاں سنیاں سہیاں
روز حشر دا کھلا تکیدا اج کہل کی پرسوں
کل آکھو مسلمانو جو سنی جو پہرسوں
لا الٰہ الا اللہ محمد رسول اللہ

ترقیمہ: "کاتب فقیر مہر علی عرف کاہوت [کہوت]"

کیفیت: نسخہ سر بسر توں مکمل ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ کاتب خوش نویس ہے پر ایہہ نسخہ وی جلدی نال گھسیٹیا ہویا وکھائی دیندا ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ شعر دے دویں مصرعے آمنے سامنے لکھے گئے ہن۔ ایہہ نسخہ اِک جلد وچ شامل ہے۔ اس توں پہلاں فارسی دا کوئی فقہی رسالہ تے حافظ برخوردار دا رسالہ حکایت پاک رسول تے بعد وچ عبداللہ لاہوری دے دو پنجابی رسالے شامل ہن۔

تبصرہ: شاعر دی زبان پنجابی دے کسے لہجے دے نیڑے ہے۔ میرا گمان ہے کہ شاعر دا تعلق اسے علاقے نال ہے۔

26۔ فرائض نص تحقیق

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری [عبدی]

[اللہ واحد رب توں عبداللہ مدہ غلام ص2]

سال تصنیف: 1032ھ

[ہجرت ورہیاں ہزار یک ما و اوپر شب رات۔۔۔

ایہہ مجرد بعد رسالہ تم ہیٹھ عمل نجات ص 69]

موضوع: فقہ

کاتب: مہر علی ولد نور محمد کاہوت [کہوت؟]

سال کتابت: [1098ھ]

مقام کتابت: موضع احمد آل من اعمال پرگنہ گھیب داخل اٹک تابع صوبہ لاہور

ضخامت: 69 صفحات

وڈ وڈیر (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 14 س م

متن: لمبائی: 18 س م چوڑائی: 11 س م

سطور: 15

خط: نستعلیق، عامیانہ، خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔

مڈھ:

اللہ واحد رب توں تیرا سچا راج
جنہاں کل جہان جیہے سبھ تیرا محتاج

آکھیے آدم جیں کیتوی آہو خاکی تی کل جسم
باہلی تھی دم آدم تاں آتش کو خصم
بندیں ماریں رکان ہویاں پیوتی جائی جم
ہڑا لوہو چھتی وال اے ماؤ تی کم

چھیکڑ:

کا تقصیر فقیر نوا وچ رسالیں ہوہ
معاف کرہو تقصیر کل عیب مذہر ہو کوہ
کرہو دعاء فقیر نوں ھمشی ماہ خداہ
رب فضل کرتی مومناں ایمان رہیے بجاہ
ہزار دیاں ہزار یک ماہ اوتی شب راؤ
اے ہجرت بعد رسالہ تم ہچھو تحل نجات

ترقیمہ: "تست تمام شد کار من نظام شد کاتب الحروف فقیر مہر علی بن نور محمد عرف کاہوت [کہوٹ] ساکن احمدال پرگنہ کیب [گھیب] تابع اٹک۔" [ترقیمے دی عبارت معری یعنی نقطیاں توں خالی ہے۔]

کیفیت: نسخہ سر بسر توں مکمل ہے۔ رکاب دا پربند کیتا گیا ہے۔ عنوان سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن۔ کاتب پختہ خط ہے۔ شعر دے دویں مصرعے آمنے سامنے لکھے گئے ہن۔ ایہ نسخہ اک جلد وچ شامل ہے جیہدے وچ ایس توں اڈ ہور پنجابی تے فارسی رسالے وی موجود ہن۔

تبصرہ: مولوی عبداللہ لاہوری [عبدی] دا معروف رسالہ ہے جو باراں انواع وچ شامل ہے۔

۲۷۔ رسالہ صیقل دل

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری [عبدی]
[عبداللہ عاصی کرنی نصیحت مسجو کل جہا [ل] ص 4]

موضوع: فقہ

کاتب: مہر علی ولد نور محمد کاہوٹ [کہوٹ؟]

سالِ کتابت: 27/ جمادی الثانی 1096ھ

مقامِ کتابت: موضع احمدال من اعمال پرگنہ گھیب داخل اٹک تابع صوبہ لاہور

ضخامت: 4 صفحات

وڈ میچر (تقطیع):	لمبائی:	20 س م	چوڑائی:	14 س م	
حاشیہ:	لمبائی:	18 س م	چوڑائی:	11 س م	

سطور: 15

خط: نستعلیق، عامیانہ، خوانا۔

کاغذ: گھرا بادی، ملائم، مشتی۔

مُندھ:

الله اول حمد تینوں تا حق حمد شمار

رب ہر خلقت نوں تم جیایا ذاتی علم ظہار

رب تیں بھیجیں بہت درود حضرت محمد رسول

کرم انہاں تیں بیشار کیتا رب نزول

ظاہر باطن علم اس جیکجھ فرع اصول

اسدا تائیں پور کوئی کتھوں آپ قبول

چھیکڑ:

عبداللہ عاصیں کریں نصیحت سبھو کل جہانا[ں]

خوف قرب کل آدم جنان عاصیں خوف حیوانا[ں]

کل ملایک خوف نبیون خوف کلّیں شیطانا[ں]

نیکیں جاھک دنیاں اپنی اگے تا حق دانا

ترقیمہ: "کاتب الحروف فقیر حقیر پرتقصیر میر علی ولد نور محمد عرف کابوت [کہوت] متوطن بہیرہ [بھیرہ] ساکن موضع احمدال من محلہ پرگنہ کیب [گھیب] داخل اٹک تابع صوبہ لاہور 1096ھ بوقت پیشیں روز جمعہ بہر جمادالثانی تاریخ 27 مرقوم شد۔ قاریا من مکن قہر [و] عتاب۔۔۔ گر خطا رفتہ باشد در کتاب۔"

کیفیت: نسخہ سر پیر توں مکمل ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ کاتب فن دا ماہر ہے پر اوہنے چھیکڑی چھیکڑ کے نسخے توں نقل تیار کیتی ہے۔ شعر دے دوویں مصرعے آمنے سامنے لکھے گئے ہن۔ ایہ نسخہ اک جلد وچ شامل ہے۔ جیہدے وچ کجھ پنجابی دے ہور رسالے وی شامل ہن تے فارسی دا وی اک رسالہ موجود ہے۔

تبصرہ: مولانا عبداللہ لاہوری دے باراں انواع وچ شامل اک مختصر رسالہ ہے۔ پنجاب دے کئی کتب خانیاں وچ ایہدے نسخے مل جاندے نیں۔ مولانا محمد علی مکھڈیؒ دے کتب خانے دا ایہ سب توں پرانا کھرڑا ہے۔

حوالے:

* اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ اردو، شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

1- اشرف فیض، دیباچہ ۔ دیپا چانن، مترجم: کرنل انور شفیق نقوی ۔ (فیصل آباد: اختر پبلشرز، 1997ء) 117۔

2- بحوالہ ایضاً ص 118۔

3- ریاض الدین اعوان، ملک ۔ مخدوم شریف ۔ مشمولہ ''اٹک فیسٹیول'' (اٹک: ضلع کونسل، 1996ء) 60۔

4- محمد ساجد نظامی، ''زیارت لائبریری مخدوم شریف کے چند فارسی مخطوطات''، دریافت، (اسلام آباد: نیشنل یونیورسٹی آف ماڈرن لینگویجز، شمارہ 6، اگست 2006ء) 358۔

5- ایضاً ص 361۔

6- عبدالغفور قریشی ۔ پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم، نومبر 1989ء) 306۔

7- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر ۔ پنجابی زبان وادب کی تاریخ (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء) 109۔

8- تفصیل لئی ویکھو، ششماہی ''کھوج'' (قلمی نسخہ نمبر)، مدیر: ڈاکٹر شہباز ملک: لاہور، شعبہ پنجابی، پنجاب یونی ورسٹی، مسلسل شمارہ 9، جولائی تا دسمبر 1982ء۔

9- ایضاً

10- ''کتب خانہ القریشیہ قلعہ دار (گجرات) دے پنجابی قلمی نسخے'' مشمولہ ششماہی ''کھوج'' قلمی نسخہ نمبر، ص 76۔

11- ''پنجاب یونیورسٹی لائبریری وچ پنجابی قلمی نسخے'' مشمولہ ششماہی ''کھوج'' (قلمی نسخہ نمبر)، ص 3، 4۔

12- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر ۔ پنجابی زبان وادب کی تاریخ، 116۔

13- ''کتب خانہ القریشیہ قلعہ دار (گجرات) دے پنجابی قلمی نسخے'' مشمولہ ششماہی ''کھوج'' قلمی نسخہ نمبر، ص 92۔

14- تفصیل لئی ویکھو، ششماہی ''کھوج'' (قلمی نسخہ نمبر)، مسلسل شمارہ 9، جولائی تا دسمبر 1982ء۔

15- ''کتب خانہ گنج بخش، راولپنڈی وچ پنجابی مخطوطے'' مشمولہ ششماہی ''کھوج'' قلمی نسخہ نمبر، ص 51۔

16- تفصیل لئی ویکھو، ششماہی ''کھوج'' (قلمی نسخہ نمبر)، مسلسل شمارہ 9، جولائی تا دسمبر 1982ء۔

☆☆☆

*ڈاکٹر محمود الحسن بزمی

پنجابی تفسیری ادب وچ تفسیر بالرائے دا نمونہ

(تفسیر دلپذیر از محمد دلپذیر بھیروی)

تفسیر دلپذیر، مولوی محمد دلپذیر ہوراں جناب ملک خان محمد صاحب کپتان رسالہ آف مٹھو ٹوانہ ضلع شاہ پور ہوراں دی فرمائش تے لکھی 1352 ہجری بمطابق 1932ء وچ متو ہر حکیم پریس سرگودھا وچ چھپی ایہدا پہلا سپارہ اک ہزار دی تعداد وچ پہلی واری چھپیا تے قیمت 12 آنے متھی گئی...... دوجے صفحے (ٹائٹل توں بعد والا) تے تیجے صفحے (آخری صفحے توں بعد) تے مضامین دی فہرست دتی گئی اے۔ پہلے سیپارے دے 182 صفحات نیں۔ سیپارے دے اخیرلے (بغیر نمبر دے) صفحے اُتے "ناظرین" دے سرناویں ہیٹھ اک اطلاع دتی گئی اے پئی تفسیر دلپذیر، تفسیر محمدی توں بعد پنجابی زبان دی پہلی تفسیر اے جنہوں دلپذیر (مصنف تصانیف کثیرہ) ہوراں لوکاں دے اصرار تے اک خاص تے دلچسپ پیرائے وچ لکھیا اے۔ ایہدے وچ پہلے تے آخر وچ آون والے مفسراں دے وچاراں نوں پنجابی وچ لکھیا اے نالے ایہدے وچ اپنے ولوں کجھ نہیں ملایا گیا تے نہ ای کسے فرقے دے خیالات دی ترجمانی کیتی گئی اے۔ ایہ وی دس پائی گئی اے پئی تفسیر دے جس ویلے دس پارے مکمل ہو چکے نیں جنہاں وچوں اک توں بعد دوجا چھپ کے ہوئی ہوئی چھپدے رہن گے۔ ایہ اعلان ابوالمنیر حافظ خدا بخش صغیر چنیوٹی ولوں کیتا گیا اے۔ کسے خاص ناشر یا پبلشر دا ناں نہیں دا سگوں ملن دیاں تھاواں مفسر توں اڈ چھ ہور وی دسیاں گئیاں نیں۔ حاجی چراغ الدین سراج الدین تاجران کتب کشمیری بازار لاہور، شیخ محمد اشرف تاجر کتب کشمیری بازار لاہور، حافظ برادر تاجران کتب چنیوٹ متصل منڈی دروازہ، جے ایس سنت سنگھ تاجران کتب چوک متی لاہور، کتب خانہ نور العلم جہلم بازار کلاں تے بک ڈپو تالیف واشاعت قادیاں نیں۔ نالے دلپذیر ہوراں دیاں دوجیاں کتاباں گلدستہ معجزات محمدی ۲ آنے، گلدستہ نعت دلپذیر ہر سہ حصص ست آنے، گلدستہ مناجات دلپذیر 3 آنے، گلزار مکہ 8 آنے تے تفسیر سورۃ فاتحہ 4 آنے دا ذکر ملدا اے۔

تفسیر دا دوجا پارہ وی پہلے پارے دے ٹائٹل نال صرف سال اشاعت دے فرق نال یعنی 1353ہجری 1934ء تے قیمت 10 آنے نال چھاپے چڑھیا۔ تعداد 1000 تے ایڈیشن وی پہلا ای

درج اے۔ فہرست مضامین والے صفحیاں تے تکتی دی تھاں حروف تہجی الف تے ب دتے گئے نیں دوجے پارے دے کل صفحات 132 نیں۔ تیجا پارہ 1354 ہجری 1935ء وچ اوسے طریق تے 12 آنے قیمت تے 178 صفحیاں نال معروف ٹائٹل سمیت چھاپے چڑھیا۔ البتہ ٹائٹل توں بعد دے صفحے اُتے "سفرنامہ مدینہ منورہ دا گلزار مدینہ منورہ" دے سراویں نال حاجی حافظ خدا بخش چنیوٹ ضلع جھنگ ولوں اعلان کیتا گیا اے پئی گلزار مدینہ توں بعد دلپذیر صاحب نے اک ہور گلزار لکھ چھڈیا اے جیہدی قیمت صرف 12 آنے اے۔ فہرست مضامین والے صفحات تکتی دی تھاں حرف تہجی الف ب ج تے دال دتے گئے نیں۔ ایسے طرح چوتھے پارے دا ٹائٹل پہلے تناں پاریاں ورگا ای اے پر ملک خان محمد خاں صاحب کپتان لئی سلمہ اللہ الرحمان دُعا دتی گئی اے البتہ ایتھے ایڈیشن، تعداد اشاعت تے قیمت نہیں دتی گئی۔ کل صفحات 183 نیں ٹائٹل توں بعد والے صفحہ تے فہرست مضامین اخیر لے صفحہ 183، 184 تے 185 دتی گئی اے۔

ترجمۃ القرآن معہ تفسیر دلپذیر:

حافظ محمد لکھوی دی تفسیر محمدی پنجابی دی سبھ توں وڈی تفسیر اے جیہڑی ستاں جلداں وچ چھپی سی ایہ اک عالمانہ تفسیر اے ایس تفسیر پاروں پنجابی وچ تفسیری ادب دا مڈھ بجھا۔ بقول اسحق بھٹی:

> "برصغیر کے صوبہ پنجاب کے جس عالم نے پورے قرآن مجید کا فارسی زبان میں ترجمہ کیا۔ وہ حضرت محمد لکھوی ہیں، انھوں نے یہ خدمت تفسیر محمدی کے نام سے سر انجام دی۔ تفسیر محمدی بڑی تقطیع کے ازھائی ہزار صفحات کا احاطہ کیے ہوئے ہے، قمری حساب سے اس کا آغاز انھوں نے 1286ھ میں کیا اور شوال 1296ھ میں یہ سلسلہ اختتام کو پہنچا، عیسوی حساب سے 1869ء سے 1879ء تک پورے دس سال وہ اس کار خیر میں مصروف رہے۔" (1)

ڈاکٹر محمود الحسن بزمی اپنے پی ایچ ڈی کے مقالے میں لکھتے ہیں:

> "تفسیر محمدی ملقب بہ "موضح القرآن" اک اُچ پدھری علمی تفسیر اے ایہدے ماخذاں توں معلوم ہندا اے پئی مفسر حافظ محمد لکھوی ہوراں تِن تفسیراں سامنے رکھ کے سبھناں لوکاں تے منگاں توں جانوں ہندیاں دیس پنجاب دے واسیاں لئی اک اجیہی تفسیر لکھی۔ جیہدا فارسی ترجمہ علمی زبان ہون پاروں خواص لئی مفید سی تے پنجابی نثری ترجمہ تے پنجابی نظم عام پنجابیاں دی سمجھ بوجھ موجب سوکھے سوکھے لفظاں راہیں قرآنی مفاہیم نوں بیان کردا سی۔" (2)

املاء تفسیر محمدی ذ نبلے (نکلے) بہت (بہتر) سکھایا (سکھایا) ویکھ (ویکھ) انہاں دیاں دے (انہاں

دیاں دے) جنگو چہ (جنگل وچ)، آکھیں (اس کھیں) اے آدم بچو پکڑو زینت اپنی وقت نمازے تے کھاؤ پیو حدنہ لنگھیو رکھو نگاہ اندازے۔[3]

ولپذیر ہوراں دی تفسیر ولپذیر، تفسیر محمدی توں بعد وچ لکھی گئی اوہناں حافظ لکھوی دی ستائش کیتی اے:

اس تھیں بعد محمد صاحب حافظ قلم اٹھائی
جیہاں ایہہ تفسیر محمدی کامل نظم بنائی
وچہ پنجاب مفسر ایسا ہور نہ ہویا کوئی
تھوڑے لفظاں وچ جنہوں اوہناں مطلب سکایا
ایسا پورا ترجمہ ہن تک کسے نہ نظم بنایا[4]

مولانا نبی بخش حلوائی ہوراں تے دلپذیر ہوراں دا تفسیر و ترجمہ قرآن مجید تقریباً دس پندراں سالاں دے وقفے نال اگے پچھے ای ہی کیوں جے حلوائی ہوریں اپنی تفسیر وچ دلپذیر نوں کئیاں تھاواں تے نشانہ بناندے نیں مثلاً:

جیہڑا استاد پڑھیو دوہا گل کے جواب نہ دتا
فرض ہویا ہن کوڑ اتہاندا ظاہر دس چتا[5]

مولانا دلپذیر نے قرآن پاک دی مکمل تفسیر لکھی تے ترجمہ وی کیتا پر ایہہ مکمل طور تے چھپ نہ سکی صرف پہلے دساں پاریاں دی تفسیر دی دس چھپدی اے۔ اوہناں وچوں وی ہن صرف چار دکھ سپاریاں دی تفسیر ملدی اے۔

اوہناں اپنی تفسیر وچ اپنی نال دی تفسیر یا حدیث دیاں کتاباں دا حوالہ یا ذکر نہیں کیتا جیہاں توں تفسیر کردیاں استفادہ کیتا گیا بس بعض مقامات اُتے اوہناں دا حوالہ اوتھے ای دے دتا اے۔ فیر وی کجھ ماخذ اس طرح نیں۔

روح المعانی (از آلوسی)، بیان القرآن (مولانا محمد اشرف علی تھانوی)، بیضاوی (انوار التنزیل)، تفسیر ابن جریر (جامع البیان فی تفسیر القرآن از ابن جریر)، تفسیر ابن کثیر (تفسیر القرآن العظیم)، امام رازی (مفاتیح الغیب)، معالم التنزیل (محمد حسین بغوی)، تفسیر حقانی (ابو محمد عبدالحق حقانی دہلوی)، تفسیر محمدی (حافظ محمد لکھوی) صحیح بخاری (امام محمد بن اسمٰعیل البخاری)، صحیح مسلم (مسلم بن حجاج) تے کنز العمال، مفردات امام راغب فقہی کتاباں وچوں دُرِ مختار وغیرہ توں مدد لئی اے۔

تفسیر دی املا:

چونکہ ایہہ تفسیر ویہویں صدی دے پہلے یا دوجے دہاکے وچ لکھنی شروع ہوئی ایہدی پہلی جلد 1932ء وچ تے 1934 تیجی 1935ء وچ چھاپے چڑھیاں۔ ایس لئی ایہدی املا اٹھویں صدی دے درمیان تے اخیر والی نہیں، زیادہ تر لفظ اج دی چالو املا والے ای نیں البتہ کجھ پرانی املا والے وی ملدے نیں۔ مثال لئی کجھ لفظ درج کیتے جاندے نیں:

پچھے (پچھے) کجھ (کجھ) تیہیں (تھیں) پنجھی (پنچھی، پکھیرو) بھی (بھی) او تہیں (اوہ تھیں) اوٹھائیا (اٹھائیاں) لوکاندی (لوکاں دے) پیہانوندی (پیہاون دے) ایسے طرح کجھ لفظ کے تھاں تے ہور طرح لکھیا تے دوجی تھاں تے املاء بدل کے لکھی اے ایہناں دی مثال:

اڈیہاواں تے کدھرے اوٹھاواں، تیہیں تے کدھرے تھیں، جلد 3 صفحہ 16 اُتے کجھ تے ایسے جلد دے صفحہ 17 اُتے کجھ جلد 3 صفحہ 15 اُتے چڑھایا تے ایسے جلد صفحہ 17 اُتے چڑھیا۔ اج گندا اے پئی کاتب نے وی اپنی رنگینی طبع دا مظاہرہ کیتا ہووے گا تاں جے املا وچ تنوع نظر آوے۔

طرز تفسیر و منہج:

جدوں اسیں تفسیری ادب دا جائزہ لیندے آں تے ایہدی ونڈ تفسیر بالماثور تے تفسیر بالرائے دے حوالے نال کیتی جاندی اے۔ چونکہ تفسیر دلپذیر تفسیر بالرائے دے زمرے وچ آندی اے ایس لئی ایہناں دوواں دی وضاحت ضروری اے:

تفسیر بالماثور: ایہدے توں مراد تفسیر کردیاں آیات قرآنی، ارشادات نبویؐ، اقوال صحابہ تے اقوال ائمہ توں مدد لے کے گل دی وضاحت کرنا اے۔ بقول غلام احمد حریری:

> ''کسی آیت کا معنی و مفہوم اگر قرآن کریم کی کسی آیت سے واضح ہوتا ہو یا رسول کریم ﷺ کے ارشاد گرامی نیز صحابہ و تابعین کے اقوال و آثار سے اس پر روشنی پڑتی ہو تو اس کا نام تفسیر بالماثور (منقول تفسیر ہے)۔''[5]

تفسیر بالرائے:

ایہدے توں مراد تفسیر کرن لگیاں مفسر دا بعض احکامات دی تفسیر یا وضاحت کردیاں اپنے قیاس یاں رائے توں مدد لینا اے۔ بقول غلام احمد حریری:

> ''لفظ ''الرائی'' کا اطلاق اعتقاد، اجتہاد اور قیاس پر کیا جاتا ہے۔ اسی لیے قیاس کے قائلین کو اصحاب الرائے کہا جاتا ہے۔ بنا بریں ''تفسیر بالرائی'' سے مراد وہ

تفسیر قرآن ہے جو اجتہاد کی مدد سے کی جائے" لیکن وہ اس کے لیے ضروری سمجھتے ہیں کہ مفسر عربوں کے اسلوبِ کلام، عربی الفاظ، اشعارِ جاہلی، اسبابِ نزول، ناسخ ومنسوخ اور مفسر کے لیے (دیگر) ضروری امور سے واقفی رکھتا ہو۔"(7)

تفسیر دلپذیر دا شمار تفسیر بالرائے وچ ہندا اے اوہ جدید علوم تے انیہاں توں متاثر نظر آوندے نیں۔ مولانا دلپذیر نے قرآن پاک دا ترجمہ دو طریقیاں نال کیتا اے پہلے تحت اللفظ، لفظی ترجمہ یعنی ہر عربی لفظ دے تھلے پنجابی نثر تے فیر منظوم پنجابی تے آیتاں دی تفسیر وی منظوم پنجابی وچ کیتی گئی اے۔ حاشیے اُردو وچ لکھے گئے نیں تفسیر دا انداز ملاحظہ ہووے:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ ۝

نثری ترجمہ:

اتے جد کہیا جاوے اونہاں نوں نہ فساد کرو وچ زمین دے کہندے ہین اسیں تے صرف سنوارنے والے ہاں خبردار تحقیق اوہا فسادی ہین اتے اپر نہیں جاندے۔(8)

منظوم ترجمہ:

جد کہیا تہاں فساد نہ کرو ملک وچالے — آکھن نہیں اسیں تے ہاں اصلاح کماون والے
رب فرماوے خبر رکھو اوہ بے شک ہین فسادی — اپر سول نہ سمجھن ایہ گل وڈی مار خدا دی

تفسیر منظوم پنجابی:

کتوں فساد مراد اس جاگی دل دے وچ اونہاندے — خفیہ طور خلاف اسلاموں جو اوہ رہن کماندے
نال کفاراں اندر خانے میل ملاپ رکھاندے — آتوں دسّے مسلمانی دا وچوں کفر کریندے
دلی نفاق اونہاندے تائیں رب فساد بتایا — ہندی وچ فساد دا معنے کم وگاڑن آیا
جدوں اونہاں نوں آکھیا جاوے چھوڑ دیو ایہ کاراں — کہن اسیں ہاں مصلح لینے کر اصلاح سنواراں
اس گلوں رب مسلماناں نوں بخشی ایہ آگاہی — یاد رکھو ایہ ہین فسادی کہیا پاک الٰہی
کرن فساد شرارت ایہو ملک زمین وچالے — اپر سول نہ سمجھن اپنے کم شرارت والے
وچ حقیقت کرن شرارت اسنوں صلح آکھیندے — کیا کجھ ہوگ نتیجہ اسدا نہیں ذرا سمجھیندے(9)

دلپذیر ہوراں تفسیر کردیاں قرآن دیاں آیتاں تے احادیثاں مبارکاں توں وی استفادہ کیتا ہے۔ اوہ ایہ خاص دھیان کردے نیں پئی کسے آیت دی وضاحت لئی پہلوں قرآن مجید دی آیت فیر حدیث پاک لیاندی جائے جویں کہ:

وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُم بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ
الْكِتَابِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِندِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِندِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ
الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ۔

ولپذیر ہوریں تفسیر کردیاں یہودیاں دی زبانی تحریف دا ذکر کردیاں ایس آیت دی وضاحت لئی سورہ بقرہ دی اک ہور آیت لے کے آندے نیں۔(10)

جھوٹی بات بنا کر اوہنوں کہن کتاب الٰہی   گویا ایہ تحریف اوہناں دی بولن اندر آہی
لکھنے وچہ تحریف اوہناں دی ذکر پچھاں ہوئی   وچہ سپارے پہلے جیہڑا ویکھ سکے ہر کوئی(11)

حاشیے وچ پہلے پارے وچوں آیت "یکتبون الکتب بایدیھم ثم یقولون ھذا من عنداللہ" (سورہ بقرہ) دا ذکر کردے نیں ایسے طرح آیت نمبر 81 سورۃ آل عمران:

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُم مِّن كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ
رَسُولٌ مُّصَدِّقٌ لِّمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ
ذَٰلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُم مِّنَ الشَّاهِدِينَ (12)

دی تفسیر کردیاں امام ابن جریر دا حضرت علی کولوں مروی حدیث دا ذکر کیتا اے تے حوالہ دتا اے۔

حضرت علی کولوں ہے مروی ابن جریر لیایا   آدم تھیں تا اج تو ڑی جو پیغمبر آیا
سبھ تھیں نبی محمدؐ کارن عہد لیا رب باری   اپنی اپنی امت تیکی سبھ ہوئے اقراری

حاشیے وچ حدیث "لم یبعث اللہ نبیا آدم فمن بعدہ الا اخذ علیہ العھد فی محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم" دا ذکر کر کے اپنی گل نوں مدلل تے مستند کردے نیں۔

مولانا ولپذیر جدید علوم تے ترقی توں متاثر سن جدید ذہن دے لوکاں دے شکوک وشبہات تے نویں دور دے تقاضیاں موجب مذہبی تصورات تے عقائد نوں پیش کرن دی خواہش ولپذیر ہوراں تے وی اثر انداز ہوئی اوہ وقتی طور تے نیچریت ول مائل سن بلکہ اخیری عمر وچ مرزا غلام قادیانی توں متاثر ہو کے قادیانی وی ہو گئے سن ایہدا اظہار سورہ بقرہ دے پہلے رکوع دی آیت: "وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ"۔ "تے نال آخرت دے اوہ یقین رکھدے نیں" دی تفسیر کر کے حاشیے وچ کردے نیں:

چوتھی صفت ایہ متقیاں دی پاک خدا فرماندا   ہووے آخرت دے اُپرلوں یقین اوہناں دا
آخرت دے لفظی معنے پچھے آون والی   لین مراد قیامت جس تھیں عام مفسر عالی
یعنے پچھلی زندگی جس نوں یوم البعث اکھیوے   بعد وفاتوں جس دن اندر ہر کوئی زندہ تھیوے
دوجا آخرت دے معنے ایہ بھی کہن پیارے   جتنے عمل نتیجے پچھلے ہوون والے سارے

حاشیہ وچ آخرت دی وضاحت کردیاں لکھدے نیں پئی "بعض مفسرین جماعت احمدیہ نے

آخرت سے مراد پچھلی وحی بھی لی ہے چنانچہ وہ فرماتے ہیں کہ ما قبل پر غور کرنے سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ مَآ اُنۡزِلَ اِلَيۡكَ میں اس وحی کا ذکر ہے جو آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم پر نازل ہوئی اور مَآ اُنۡزِلَ مِنۡ قَبۡلِكَ میں اُس وحی کا ذکر ہے جو آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم سے پہلے انبیاء پر نازل ہوئی اور بِالۡاٰخِرَةِ میں اُس وحی کا ذکر ہے جو پیچھے نازل ہونے والی تھی گویا یہاں تین وحیوں کا ذکر ہے جن پر متقی ایمان لاتا ہے ایک وہ جو آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم پر اُتری۔ دوسری جو آپ سے پہلے اُتاری گئی تیسری جو آپ سے پیچھے اُترنے والی تھی۔[13]

اوہناں دی تفسیر پڑھدیاں صاف اندازہ ہوندا اے پئی اوہ معجزیاں تے خصوصاً ملائکہ وغیرہ دے منکر نیں اوہ دیو جیہے معاملیاں تے مسئلیاں وچ دور ازکار تاویلاں کردے نظر آندے نیں یا فیر کدھرے کدھرے اکا ای انکار کر دیندے نیں۔ ایس سلسلے وچ ''رفع عیسیٰ'' دی مثال وی جا سکدی اے۔ اوہ اپنے نقطۂ نظر نوں ثابت کرن لئی بھرپور دلائل دیندے نیں۔ اوہ رفع عیسیٰ دے قائل نہیں حالانکہ صحیح مسلم تے صحیح بخاری توں ثابت اے شاید قادیانی ہون پاروں اوہناں نوں ایہناں آیتاں دی تفسیر کرن لگیاں وَن سونیاں تاویلاں دا سہارا لینا پیا۔ اوہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام دا اسمان ول اُٹھایا جانا جسمانی دی تھاں روحانی طور تے منّدے نیں۔

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَىٰ إِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَرَافِعُكَ إِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا
وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ
فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ۔

ترجمہ نثری:

جد کہیا اللہ اے عیسیٰ تحقیق میں وفات دینے والا ہاں تینوں تے عزت دینے والا ہاں تینوں طرف اپنی تے پاک کرن والا ہاں تینوں اوہناں لوکاں تھیں جو کافر ہوئے کرنے والا ہاں اوہناں نوں جو تابع ہوئے تیرے اُپر اوہناں دے جو کافر ہوئے تا دن قیامت تک پھر طرف میری ہے واپسی تساڈی پھر فیصلہ کراں گاں میں درمیان تساڈے وچ اوسدے جو آہے تسیں وچ اوسدے اختلاف کردے۔[14]

ترجمہ منظوم:

جدوں حضرت عیسیٰ نوں جد کہیا حق تعالیٰ — اے عیسیٰ فوتیدگی تینوں ہاں میں دیون والا
کراں بلند مدارج تیرے اپنی طرف حضوروں — کرساں پاک اوہناں تھیں جیہڑے کافر ہوئے مردود وں
بھی جو تیری تابع ہوئے کراں اوہناں برتر گیں — کافراں تے فوقیت والا روز قیامت تائیں
پھر تساڈا مرجع ہوونا ہے میری درگاہ ہے — بس میں فیصلہ کراں تساں وچ جو تسیں جھگڑے آہے

ایسے آیت دی تفسیر کر دیاں ولیندیر حضرت عیسیٰ علیہ السلام نوں فوت کر کے اپنی طرف روحانی طور تے پیجان دا ذکر کر دے نیں۔ ایہہ تفسیر قرآنی لفظاں "ممیتک"، "متوفیک" تے رافعک دی بڑی تفصیل نال وضاحت کردی اے تے ایس طرح ولیندیر اپنا نقطہ نظر کھل ڈلھ کے بیان کر دے نظر آوندے نیں:

اس آیت وچہ فضل کرم تھیں پاک خداوند سائیں   دتے چار حضوروں جدے حضرت عیسے تائیں
پہلے اِنّی متوفیک پاک خدا فرمایا   میں ہاں تینوں مارن والا جس دا معنے آیا
وچہ تفسیراں متوفی دے ہور بھی معنے آئے   اپنے فوت کرن دے معنے ابن عباس بتائے
لفظ مُمِیتُکَ معنے اس دا صاف اوہناں فرمایا   علی جوابی طلحہ دا بیٹا ایہو روایت لیایا
پس ایہ لفظ مُمِیتُکَ اس پر دیوے صاف گواہی   میں ہاں تینوں مارن والا کہیا پاک الٰہی
نال لغات بھی ایہو شہادت اکثر پائی جاوے   لفظ توفاہ اللہ جیوں وچہ محاورے آوے
وچہ لسان العرب نفس دا کرنا قبض بتاوے   تاج عروس اندر بھی ایویں روح دا قبض بتاوے
اِنّی مُتَوَفِّیکَ ایہہ رب دا پہلا وعدہ آیا   اس تھیں اگے دوجا وعدہ وَرَافِعُکَ فرمایا
رَفَعَ دے معنے راغب صاحب چار وجہ فرمائے   جنہاں تھیں درجات بلندی چوتھے معنی آئے
کہے لسان عرب الرافع ہے جو اسم ربانا   مطلب اس دا بندے نوں ہے قرب عطا فرمانا
یعنی اپنے پیاریاں کارن رافع حق تعالیٰ   عزت قرب بلندی والے درجے دیون والا
تیجا وعدہ کافراں کولوں تینوں پاک بناواں   جتنے سبھ الزام اونہاں دے تیں تھیں دور ہٹاواں
وچہ تفسیراں پاک کرن دا ایہہ مطلب بھی آوے   کافراں دیں جماعتوں تینوں باہر کڈھیا جاوے
ایہہ بھی اس پاک کرن دے ایہو معنی آئے   کافراں دے الزاموں تینوں پاک بنایا جائے
چوتھا وعدہ ایہ فرمایا خالق نال نیاراں   کافراں تے فوقیت دیواں تیریاں تابعداراں
کافراں کنوں مراد اس جاگہ آہن یہودی آئے   حضرت عیسے نال جنہاں نے کفر تے ویر کمائے
عام کفار مراد نہ جتھے ساری دنیا والے   بلکہ خاص ہی دے کافر ہین مراد ہر حالے
تابعداراں تھیں اس جاگہ ہین مراد عیسائی   حضرت عیسے دی جو اُمت ہین سداندے بھائی

عربی لفظاں متوفیک، ممیتک تے رافعک دی بھرویں وضاحت تے تشریح صرف ایس لئی کر دے نیں پئی رفع عیسیٰ جسمانی دی تھاں روحانی تے مراتب درجیاں دے حوالے نال اے:

جے کر رفع دیون دا مطلب رفع ہوندا جسمانی   تا پھر سیہو تواضع والے چڑھدے جاندے اسمانی
اصل مراد خداوند عالم رفع جنہاں نوں دیندا   بخشے اپنا قرب اونہاں نوں شان بلند کریندا
بے انسان دے حق وچہ اللہ ایہو رفع فرماندا   اسدے باجھوں ہور نہ کوئی معنے کیتا جاندا[15]

ایسے طرح حضرت عزیز علیہ السلام دے واقعے نوں وی مثالی آکھدے نیں اوہناں دے

خیال وچ ایہ واقعہ رویاء دی شکل وچ دسیا گیا پئی بیت المقدس نوں جدوں بخت نصر نے تباہ کرتا فیر سو سال بعد ایران دے بادشاہ خورس نے اس نوں آباد کیتا سی۔ تے ایہدے وچ زندہ کرن توں مراد زوال شدہ تے تباہ حال قوم دا دوبارہ اٹھ کھلونا یعنی دنیاوی ترقی تے خوش حالی حاصل کرنا مراد اے۔

أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَىٰ قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّىٰ يُحْيِي هَٰذِهِ اللَّهُ
بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ
يَوْمٍ قَالَ بَل لَّبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانظُرْ إِلَىٰ طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَانظُرْ إِلَىٰ
حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِّلنَّاسِ وَانظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا
لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

ترجمہ نثری:

یا مثال اوسدی جو گذریا اُہ ہک وستی دے تے اوہ ڈگی پئی سی اپر چھتاں اپنیاں دے کہیکس کس طرح زندہ کرے گا اسنوں اللہ پچھے موت اوس دی دے پس موت دتی اوس نوں اللہ نے سو سال دی پھر اوٹھایا اوسنوں فرمایا کتنا رہیا ہیں توں کہیکس رہیا ہاں میں ہک دن یا کجھ حصہ دن دا فرمایا بلکہ رہیا ہیں تو 100 سو سال پس دیکھ طرف کھانے اپنے دے تے پینے اپنے دے نہیں باسی ہویا تے دیکھ طرف گدھے اپنے دے تے تا جو اسیں بناواں گے تینوں نشان واسطے لوکاں دے تے دیکھ طرف ہڈیاں دے کس طرح جوڑدے ہاں اسیں اونہاں نوں پھر پہناوندے ہاں اسیں اونہاں نوں گوشت پس جد ظاہر ہویا اوس نوں کہکس جاندا ہاں میں جو اللہ اُپر ہر شے دے قادر ہے۔[16]

ترجمہ منظوم:

یا مانند اوس دی جو لنگھا ہک وستی اُپر کوئی — تے اوہ اپنی چھتاں اپدیس ڈگی ہوئی
کہناں کیونکر اس نوں اللہ موتوں بعد جیاوے — تا مجھ موت دی حالت اوس تے رب سو سال لیاوے
رب فرمایا بلکہ رہیوں سو برساں اسجائی — دیکھ اپنا توں کھانا پیا چیز نہ وگڑی کائی
تے توں اپنے گدھے ول بھی تک کہاں مارنا ہاں — تا جو تینوں لوکاں کارن اسیں نشان کراہاں
ہک ہڈیاں ول دیکھ اونہاں کیونکر اسیں اٹھاواں — پھر اوہناں ہڈیاں دے اپر گوشت اسیں چڑھاواں
پس جد ظاہر ہو کر اوس نوں کھل گئی گل ساری — کہیکس جاناں میں ہر شے تے ہے قادر رب باری

ایس آیت دی تفسیر وچ ولپذیر ہوراں ایہ واقعہ حقیقی تے مثالی دوناں طریقیاں نال بیان کیتا اے۔

اس آیت وچ جس بندے دا ذکر خدا فرمایا — بعضیاں نبی عزیر کہیا تے بعضیاں خضر بتایا
بعضے کہن حقیقی واقعہ ایسے طور وہیا — بعضے کہن مثالی واقعہ ذکر خدا فرمایا

جد اوس بزرگ تکھیس والے ڈھٹا گل جوڑے
جیسے اس نوں کیونکر اللہ پھر آباد کریسی
کھوتے اُپر سوار آیا اوہ اُتریا اوس جائی
کول اوسدے کجھ شربت شیرہ تے سی میوہ دانا
اوسے حالت ستا ستا مرگیا اوسے جائی
آخر سو برساں تھیں پچھے اوس نوں رب اٹھایا
یا کجھ حصہ دن دا میتوں گذریا اس نکالے
دیکھ توں اپنا کھانا پیا سول نہ وگڑیا کوئی
تکہن مفسر کھوتا مویا ہڈیاں نکل آئیاں
ہڈیاں تھوں پھر رب اٹھایا گوشت اُپر چڑھایا
کہے مفسر کا لفظ تھیں صاف ایہ پایا جاوے
جیسے رنگ مثالی دے وچ ہے ایہ واقعہ آیا
جدوں قرآن دے الفاظاں وچوں ایہو حال ویکھیوے
جس رؤیا وچ اوسدے تائیں دتی خبر الٰہی
بخت نصر برباد کیتا جد بیت مقدس تائیں
اس رویاء دا ذکر مفصل بائبل اندر آوے
لکھیا اک وادی تھیں جاکے اوہ حزقیل پیارا
ہڈیاں تھیں بھرپور اوہ وادی ڈٹھی ہوئی ہوئی
آخر اونہاں ہڈیاں تائیں خالق پاک جوایا
حکم ہویا جو ہین ایہ ہڈیاں اسرائیلی سارے
بخت نصر جد فتح کیتا سی بیت مقدس تائیں
شاہ ایران ہویا پھر جسدا نام خورس فرماون
آ پھر ہوئی ہوئی اوتھے کرن لگے آبادی
عکرمہ اتے ربیع بھی نالے وہب ایہو فرماوے
روح معانی وچہ بھی ایویں لکھیا ہویا پایا

کہن لگا جو کویں جوائی اس نوں حق تعالا
اینی موت تباہی وچ تھیں کویں حیاتی دیسی
کھوتا بدھ کے بیٹھا اوتھے نیندر غالب آئی
جا ریہا اوہ نال اوتھائیں اوس دا سفری کھانا
سو برساں دی مدت اوسنوں اندر موت دبائی
پچھیا کتنا رہیوں ایتھے اوس اک روز بتایا
حکم ہویا جو تیوں ایتھے اک سو 100 سال دہانے
کھوتا بھی توں تک لے اپنا کیسی قدرت ہوئی
اوہاں ہڈیاں اوس دے تائیں اکھیں رب وکھایاں
سبھ کجھ اوسنے اکھیں ڈٹھا کھوتا رب جوایا
ہے ایہ کوئی مثالی واقعہ جو کشف اکھوں آوے
یا پھر عالم رؤیا اندر اس نوں رب وکھایا
مثل ہے مثل حزقیل نبی دا رؤیا معلم تھیوے
بیت مقدس سو 100 برساں تک رہی وچ تباہی
اوس تھیں پچھے دا ایہ واقعہ ذکر ہویا اس تھائیں
چھتی36 باب حزقیل دے اندر بھی سینتی 37 فرماوے
جیسے کشفی حالت اندر حال ڈٹھا ایہ سارا
جیکر اوہ اک اُجڑی ہوئی وستی آہی کوئی
گوشت پوست چاڑھ اونہاں نوں ترت اٹھا کھلوایا
کیہے جان اسے جاگو پھر آباد دوبارے
رہے اُجاڑ رہ اوس تھیں پچھے پھر دے تھاؤں تھائیں
بابل فتح کیتا جس جاکے ذکر کتابیں آون
سو برساں تک اس تحمل بخشیا ذات خدا دی
بیت مقدس طرف اشارہ اس آیت وچ آوے
قول ایہو مشہور زیادہ ہے اوسنے فرمایا

تفسیر روح المعانی:

ایہ تفسیر وی تفاسیر بالرائے وچ اُچا مقام رکھدی اے۔ ایہدے مصنف سید محمود آفندی کنیت ابو الثنا و لقب شہاب الدین تے نسبت آلوسی بغدادی نیں۔ پورا نام روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی اے۔ روح المعانی دراصل تفسیر بالرائے اجازۃ دے زمرے وچ آندی اے۔ چونکہ دلپذیر ہوراں دی تفسیر رائے تے قیاس دا گوڑھا رنگ رکھدی اے ایس لئی دلپذیر ہوراں روح المعانی توں بہت استفادہ کیتا اے۔ بقول غلام احمد حریری: ''اس کو سابقہ کتب تفسیر کا خلاصہ کہا جائے تو اس میں کچھ مضائقہ نہیں، چنانچہ مؤلف تفسیر ابن عطیہ ابوحیان کشاف ابو السعود بیضاوی رازی اور معتبر کتب تفاسیر کے اقتباسات پیش کرتے ہیں ان کو جوں کا توں قبول نہیں کرتے بلکہ ان پر محاکمہ کرتے اور آزادانہ اپنی رائے کا اظہار کرتے ہیں''۔(17)

ایسے طرح حضرت ابراہیم علیہ السلام دا جانوراں نوں ذبح کرنا تے اوہناں نوں بلاؤن تے زندہ ہو کے کول آون دی تمثیلی واقعہ آکھدے نیں:

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِن قَالَ بَلَىٰ
وَلَٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ
عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ
حَكِيمٌ. (18)

منظوم ترجمہ تے تفسیر:

تے جد ابراہیم کہیا دکھلا مینوں اے رب میرے	مڑیاں نوں توں کویں جواویں مڑ کے دوجی وارے
حکم ہویا کیا توں نہیں من دا تاں اوس عرض گذاری	منناں ایہ دل میرے نوں ہووے تسلی بھاری
رب کہیا پھڑ چار پکھیرو اپنی طرف بلائیں	پھر اوہ چار پہاڑاں اپر وکھو وکھ ٹکائیں
پھر ہر اک پہاڑ دے اپر اوہ پنچھی چارے	رکھیں اوہناں چوایاں وچوں ہک ہک جز پیارے
سدیں پھر اوہناں نوں ول آون دوڑ تمامی	جان لویں جو اللہ غالب بڑا حکیم گرامی(19)
ایتھے مجرم نہیں معنے کہیا نکتہ آئے	بلکہ چیز کسے دا حصہ ہک جزو آکھی جائے
چار پرندیاں دا بے ایتھے ذکر خدا فرمایا	پنجوں وچوں پھر ہک جز کو ثابت پنچھی آیا
اصل سوال کیفیت والا ابراہیم سنایا	رب جس دے سمجھاون کارن ایہ اوسنوں فرمایا
چار پکھیرو پکڑ اوہناں نوں اپنی طرف بلائیں	پھر اوہ چار پہاڑاں اپر وکھو وکھ ٹکائیں
سدیں پھر اوہناں دے تائیں دوڑ تیرے ول آون	سنے ہوئے آواز تیری دے ذرہ نہ دیر لگاون(20)
بندے دا جد غیراں اپر ایہ تصرف تھیوے	اپنا بندہ مویا ہویا رب کیہ کویں نہ جیوے

باقی طیر دے لفظ اندر اک ایہ بھی ہور اشارہ
نیک اعمالوں قوماں رب جواون بارا
ظاہر فی عقد جتھے پاک خدا فرماندا
ایہو معنے عملاں والا اوتھے کیتا جاندا
جاں رب زندہ کرنا چاہے قوم کسے دے تائیں
نیکیاں دی توفیق انہاں نوں دیندا خالق سائیں
جتھے اوسدی زندگی والے رب اسباب بناوے
ایویں بد اعمال کرن تھیں قوم تباہ ہو جاوے(21)

ایسے طرح سورۃ بقرہ وچ گاں دے ذبح کرن والے واقعے دی تفسیر وی اسلاف توں مروی آثار توں ہٹ کے کیتی اے تاں جے معجزے دا انکار ہو سکے۔

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا
قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ ۔ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ
قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَٰلِكَ فَافْعَلُوا مَا
تُؤْمَرُونَ ۔ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ
فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ ۔ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ
عَلَيْنَا وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ ۔ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ
الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ لَا شِيَةَ فِيهَا قَالُوا الْآنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ
فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ ۔ وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا
كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ۔ فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذَٰلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَىٰ وَيُرِيكُمْ
آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ۔(22)

ایہناں آیتاں دے نثری تے منظوم ترجمے تے تفسیر وچ دلپذیر ہوراں ظاہری تے مثالی معنے دسدے ہویاں ذکر کیتا اے پئی لوکاں گاں نے ذبح کیتی سی پر اوہدا مطلب اوہدا ٹکڑا لا کے مقتول نوں زندہ کرنا تے قاتل بارے پچھنا نہیں سی سگوں گاں دے ذبح کرن دا مقصد لوکاں دے دلاں وچوں اوہدی عظمت ہیبت تے الفت ختم کرنا سی تاں جے اوہ گاں دی پوجا نہ شروع کر دین:

دوجا ایہ جو گاں والا پہلوں ذکر سنایا
پچھے اس تھیں ذکر قتل دا پاک خدا فرمایا
جیکر اس قتل دی خاطر رب اوہ گاں کہاندا
قتل ہوون تھیں پچھے اُسدا ذکر سنایا جاندا
تریجا قاتل لبھن کارن جے اوہ کُسی جاندی
تاں پھر ذبح کرن وچ کیہڑی آکھی دیر اونہاندی
اس گلوں بھی معلم ہووے گاں اوہ ذبح جو ہوئی
مقصد اسدے ذبح کرن دا وکھرا آیا کوئی
پس اوہ مقصد اوہا جیہڑا پچھے آکھ سنایا
شرک فساد خطریوں اُسنوں خالق ذبح کرایا(23)

البتہ کئی تھاواں تے دلپذیر ہوراں کجھ جلیل القدر نبیاں دے بعض معجزیاں دا اقرار وی کیتا اے جویں حضرت موسیٰ علیہ السلام دی قوم دا دریا پار کرنا تے فرعونیاں دا غرق ہونا۔

ماریا عاصا حضرت موسیٰ پانی رب چلایا ۔۔۔ پاٹ گیا دریا اوہناں دا رستہ رب بنایا
نیل آیا یا قلزم بھاویں ہووے سمندر کوئی ۔۔۔ ہٹ گیا اوتھوں پانی اُسدا قدرت رب دی ہوئی
حضرت موسیٰ سنگی لے کے نکل گیا اس راہوں ۔۔۔ رہیا کھلوتا پانی سارا ہٹ کے حکم الٰہوں
ڈٹھا جد فرعون انہاں دا رستہ خشک تمامی ۔۔۔ آ وڑیا دریا وچ اوہ وی لیکر اپنے حامی
رل مل سارے پکڑن کارن جدوں اگیرے ہوئے ۔۔۔ مل گیا آ کر پانی سارا ڈُب اُتھائیں موئے
سبھے تکیندے پار کھلو کے اسرائیلی سارے ۔۔۔ کر کے غرق اساڈے دشمن رب اکٹھے مارے(24)

ایسے طرح حضرت عیسیٰ علیہ السلام دی پیدائش بارے بہت ساریاں تاویلاں کرن توں بعد اقرار کردے نیں پئی اوہ بغیر باپ توں پیدا ہوئے سن۔ کہندے نیں میتھوں معجزیوں انکار نہیں لیکن اوہ معجزہ نبی نوں نبوت ملن توں بعد ہووے تے فیر ایس نوں منن لئی تیار آں ایس سلسلے وچ اوہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام دا بغیر باپ توں پیدا ہونا اک وڈا معجزہ آکھدے نیں۔ اپنی پنجابی تفسیر وچ ایس طرح اظہار کردے نیں:

معجزیوں انکار نہ کوئی اہل ایمان لیاوے ۔۔۔ بے ایمان نہ منے جیکر اوہ سر اپنا کھاوے
کئی ہزار لکھاں معجزے نبیاں نے دکھلائے ۔۔۔ قادر ہے رب جس تھیں چاہے باتاں کرائے
لکڑی دا تھم پاک نبیؐ دا رُنا دھائیں دھائیں ۔۔۔ وچ پنگھوڑے باتاں کرنیاں کوئی تعجب نائیں
ایہہ کہن مفسر سارے معجزہ اوہ اکھیوے ۔۔۔ بعد نبوت نبیاں کولوں جیہڑا ظاہر تھیوے
جتنی خبر قرآن سناوے یا قرآن دا سائیں ۔۔۔ اوس تھیں ودھ گھٹ جو کہندے نہ کوئی لفظ الاہیں
باپ بنا رب حضرت عیسیٰ قدرت نال اوپایا ۔۔۔ مریم کوئی نکاح نہ کیتا وچ قرآن نہ آیا(25)

چونکہ تفسیر ولہندیہ ماثوری توں زیادہ بالرائے دا زیادہ رجحان رکھدی اے ایس لئی ایہدے وچ بعض تھاواں تے مفسر نے دوراز کار تاویلاں دا سہارا لیکے اپنی پسند دی تشریح تے تفسیر کیتی اے۔

حضرت موسیٰ دا دریا پار کرنا تے دریا دے باراں رستے بن جان توں کیہ مراد اے تے دریا کویں خشک ہویا سی ایس بارے وچ اوہ آکھدے نیں:

باراں رستیاں والا قصہ وچ قرآن نہ آیا ۔۔۔ نا پھر وچ صحیح حدیثاں پاک نبی فرمایا
ہاں البتہ بائیبل اندر ہے ایہہ گل آئی ۔۔۔ پورب تھیں اس موقع اندر آندھی رب گھلائی
ساری رات اُس جھکڑ ایسا آ طوفان وگایا ۔۔۔ خشک ہویا دریا اُس تھاؤں پانی رب سرکایا(26)

وچھا معبود بنا کے اوہدی سزا بھگتن لئی اک دوسرے نوں قتل کرن دے حکم دیاں وی دوناں حالیاں نال تفسیر کردے نیں:

ایتھوں ہور بھی کئی مثالاں وچہ تفسیر لیاوے ۔۔۔ ہر جا لفظ دا معنے موت نہ کیتا جاوے

قتل نفس دے ایہہ وی معنے راغب نے فرمائے　　چھوڑ کے نفسانی خواہشاں اپنا آپ ونجائے
فاقتلوا دے نال جو اگے انفسکم فرمایا　　ایہہ معنے وی لاون اگے جو میں آکھ سنایا
کہن مفسر حکم ہویا ایہہ اسرائیلیاں تائیں　　قتل کرو اوہ اپنے جیہاں رکھیاں شرک بنائیں
آپس دے وچ بکدوجے نوں مارو سروں ونجاؤ　　توبہ ایہو تساڈے کارن ہے منظور خداؤ(27)

من وسلویٰ جیہڑا بنی اسرائیل اُتے نازل ہویا اوہدی تفسیر کردیاں آکھدے نیں:

کھاون کارن من تے سلویٰ رب عطا فرمایا　　من دا معنے وچ تفسیراں طرح طرح دا آیا
بعضے کہن تریل اوہ راتیں اُپر درختاں پیندی　　مجری لاہ کے کھاون اُسنوں ڈاہڈی مٹھی ہوندی
بعضے کہن دا نگہ ترنجبین اُسدی شکل تمامی　　کنباں واگوں من بتایا پاک رسول گرامی
کہے زجاج جو ہر یک محنت باجھوں ڈھیوے　　مفت ملے خداوند ولوں اوہا من اکھیوے
ایویں ہور وی من دے معنے کیتے گئے بتیرے　　سلویٰ کوئی پرند ہے جیوکر تتر اتے بٹیرے
راتیں اوہ پر اکٹھے کول اونہاندے آون　　مجری تھیں چا اونہاں نوں ذبح کرن تے کھاون(28)

"واذ اخذنا میثاقکم ورفعنا فوقکم الطور" دا مطلب تے مفہوم وی اپنے لحاظ نال کردے نیں:

ورفعنا دا معنے اتھے صرف بلندی آیا　　ایہہ ناہیں جو دھرتی اُتوں چک پہاڑ اُٹھایا

مولوی ولپذیر ہوراں دے خیال موجب بعض مفسراں دا کوہ طور پہاڑ اُٹھا کے اسرائیلیاں نوں خوفزدہ کرنا مقصود سی تا کہ اوہ شرعی احکام من لین۔ اوہ آکھدے نیں پئی ایہناں مفسراں دا سر تے پہاڑ اُٹھان والا معنی کرنا مناسب نہیں کیونکہ دین وچ جبر جائز نہیں ایس معنے نال دین وچ جبر، زبردستی تے پابند کرن دا مفہوم بندا اے۔ ولپذیر آکھدے نیں پئی پہاڑ نوں اُپر نہیں اُٹھایا گیا سگوں پہاڑ دی اچیائی ولوں دشمناں دا حملے اترنا مراد اے۔ آکھدے نیں:

لا اکراہ فی الدین قرآن ایہہ حکم سناوے　　جیہے دین الٰہی اندر جبر نہ کیتا جاوے
وچ محاورے رفع دا معنے صرف بلندی آوے　　جویں حدیث بخاری دے وچ ابو بکرؓ فرماوے
جدوں مدینے ہجرت کر کے آئے نبیٔ الٰہی　　رستے اندر وقت دوپہراں ڈاڈھی گرمی آہی
میں وی نال نبیؐ دے آیا ابو بکرؓ فرماوے　　فرفعت لنا صخرۃ پھر لفظ اگوں ایہہ آوے
ایویں وچ احزاب سورت دے فوق محاورہ آوے　　اِذْ جَاءُوْكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ جو پاک خدا فرماوے
جیہے دشمن لوک تساڈے اُچی طرفوں آئے　　سرے اُتوں آون دا نا معنے کیتا جاوے(29)

ایسے طرح پہلے پارہ دے صفحہ 97 تا 98 باندراں دی سزا، صفحہ 104 تا 107 گوشت دا ٹکڑا مار کے بندے دا زندہ ہونا تے ایسے طرح حضرت عیسیٰ علیہ السلام دا پھانسی چڑھنا صفحہ 138 تا 142، قصہ ہاروت وماروت تیجے پارے وچ صفحہ 22، 23 اُتے، حضرت ابراہیم علیہ السلام دا پرندیاں نوں

ذبح کر کے دوبارہ زندہ کر کے اپنے ول بلا دتا ایہناں ساریاں تھاواں تے ولیندیر ہوراں اپنی رائے توں کم لیندیاں معنی تے مفہوم مُراد لیا اے:

يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ۔ (30)

اہل نفاق دلاں دے اندر ایہہ خیال کریندے — ایہہ جو اللہ مالک تائیں ایہہ اوہ دھوکھا دیندے
جیہڑے دلوں خیال اپنے وچ ایویں اونہاں بنایا — ہے اظہار خیال اونہاندا رب ایتھے فرمایا
ہے اوہ ہستی ذات الٰہی غالب حق تعالیٰ — جنہاں کون خداوند تائیں دھوکھا دیون والا
اِلّا انفسہم دے اندر ایہو اشارہ آیا — دوہرے گھاٹے پئے اوہناں نوں اپنا کیتا پایا (31)

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ
سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ۔ (32)

دی تفسیر وچ ست اسماناں توں کیہ مراد اے:

ست اسمان وی اس لحاظوں ست بلندیاں آیاں — اُتو آپ بلند زمین تھیں جیہڑیاں رب بنایاں
ثم استوی الی السماء دا ایہو معنے آیا — ہو متوجہ طرف بلندی قصد خدا فرمایا
سبع سماوات دے اندر کئی مراداں آون — ست بلند ستاریاں نوں وی ست اسمان بتاون
دوجا ایہہ معنے جو اللہ ست اسمان سنوارے — ست اسماناں تھیں ست حصے لین مراد پیارے
جیویں ایہہ جو اُپر زمین دے خالی خول دسیوے — اُچا بھاویں لماں چوڑا جتھوں تیک اکھیوے
کر تقسیم خدا نے اسدے حصے ست بنائے — وچ سورج تے ہور ستارے سبھ جس دے وچ آئے
پس ایہہ طبقے ست مقرر کیتے رب جہاناں — سائنس والیاں ایہو معنے کیتے ست اسماناں (33)

ذبح لغیر اللہ دی وضاحت تے تشریح اُتے تفسیر محمدی دا حوالہ دیندے نیں:

مَا اُھلَّ ..... لغیر اللّٰہ دا ایہہ مطلب پھر آوے — اللہ باجھ کسیدا جس تے نام پکاریا جاوے
جیونکر ذبح کرن دے ویلے نام نہ لوے رب دا — بُت کسیدا نام پکارے یا انسان کسیدا
نبی ولی یا پیر کسے دی نذر نیاز نکالے — بھاویں اصل حلال ہووے اوہ کھان حرام ہو جاوے
تفسیر محمدی اسدیاں لکھیاں خوب دلیلاں — مَا اھل ..... لغیر اللّٰہ نوں لکھیا کر تفصیلاں
جو شے غیر اللہ دی خاطر کرے — مَا اھل لغیر اللّٰہ وچ اوہ سب داخل ہوئی (34)

قصاص: جدوں قاتل نوں مقتول دے ولیندیر آکھدے نیں پکی پہاڑوں اُپر تھیں اٹھایا گیا سگوں پہاڑ دی اچیائی والوں دشمناں دا حملے اتے مارا اے۔ آکھدے نیں، دسے وچ قتل کیتا جائے تے معاشرے وچ امن تے انصاف قائم ہندا اے:

وچ قصاص تساڈے کارن ہے زندگانی آئی — تا تسیں بچ خون کرن تھیں اے صاحب دانائی

جو کوئی خون کرن تھیں بچے دُوواں دی جان بچاوے — یک اوہ آپ بچے تے دوجا اگلا بھی بچ جاوے
وچ قصاص دے ایہو زندگی پاک خدا فرمائی — دوجا بہت اسّن دی زندگی نیکاں کارن آئی[35]

روزہ رکھن لئی سفر دی حد تے پیدل تے اسوار ہون بارے وضاحت کردے نیں:

سفر دی بابت بعضیاں کیہا عام ایہ لفظ تھیوے — تھوڑا بھاویں بہتا ہووے سفر تمام اکھیوے
یک دن رات بھی حد سفر دی بعضیاں نے فرمائی — شافعی کیہا سولاں فرسخ حد سفر دی آئی
حضرت ابو حنیفہ صاحبؒ تن منزل فرماون — چوبی۲۴ اتے اٹھاوی۲۸ پہلاں بعضے حد بتاون
پیدل سفر کرے کوئی بھاویں ہووے وچ سواری — کشتی گھوڑا ریل وغیرہ بکو حالت ساری
ایہہ دے کارن حد سفر دی بکو جتنی سوئی — پیدل اُتے سواراں اندر دو کھرا فرق نہ کوئی[36]

طلاق: طلاق دے مسئلے تفسیر دلپذیر دی مڈھیاں اُتے بیان کر کے بھرویں تشریح تے توضیح کرن دا جتن کیتا گیا اے:

پس ایہ تن طلاق اکٹھی وچ قرآن نہ آئی — نا پھر وچ حدیث مبارک روا نبی فرمائی
اَلطَّلَاقُ مَرَّتٰنِ طلاق ایہہ دو واری — دوہاں بعد رجوع ہوسکے جد تک عدت جاری[37]

مولوی دلپذیر احکامات رضاعت یعنی بچے نوں ماں دُدھ پلاون لئی کیہڑے معاملات نوں ذہن وچ رکھے ایس لئی احکامات دی وضاحت کردے نیں:

وَالْوَالِدٰتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ۔[38]

جد تک کوئی مطلقہ عورت بچے دودھ پلاوے — تد تک باپ بچے دے ذمے خرچ عورت دا آوے
جتنی اوسدی طاقت ہووے اتنا خرچ نبھاوے — طاقت تھیں ودھ صول کسے نوں دُکھ نہ دتا جاوے
بچے پاروں مائی نوں تکلیف نہ دیجے کائی — کیتا جبر نہ جائز ہے جے کر دودھ نہ دیوے مائی
ایویں باپ نوں بچے پاروں دُکھ نہ دتا جاوے — جیکر خرچ زیادہ منگے جیہڑا ذمہ نہ آوے[39]

نماز خوف تے صلوٰۃ الوسطیٰ یعنی عصر دی نماز دی وضاحت وی بڑی خوبصورتی نال کردے نیں:

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ۔[40]

وچ بخاری پاک نبیؐ تھیں صاف روایت آوے — جنگ خندق دے واقعہ اندر پاک نبیؐ فرماوے

کنوں صلوٰۃ ساڈوں رکھیا روک کفاراں — تاجو سورج غائب ہوگیا کہیا شاہ ابراراں
اس حدیث بموجب وسطیٰ عصر نماز گیوے — کیونجو سورج ڈبنوں پہلے ایہو نماز پڑھیوے
دوجا وقت نماز عصر دے ہووے بھیڑ کماں دی — کماں وچہ نمازاں اندر ہے سستی ہوجاندی(41)

مولوی دلپذیر مذمت حلالہ دے حوالے لوکاں دی رہنمائی کردے نیں حلالہ اک ایسا بے غیرتی والا عمل اے جیہڑا مسلماناں دے تقلیدی روپے پاروں جائز تے ضروری سمجھیا جاندا اے حالانکہ حضور نبی کریم ﷺ نے ایہدی مذمت کیتی اے۔ دلپذیر ایہدے بارے وچ وضاحت کردے نیں:

فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّىٰ تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ۔

بعضے لوکاں اس آیت تھیں کیا بنا حلالہ — اتھے رہے بے ہودہ مسئلہ سخت حلالے والا
ملاں تھیں وچ مسئلہ پچھیا دسیا حال حوالہ — ملاں کہیا عورت اہ پوندا صرف حلالہ
کرے نکاح کوئی خاوند دوجا بھو رات لنگھاوے — راتیں عقد کرے تے فجری چھوڑ طلاقاں پاوے
اسے طور کرن پھر آخر جیوں ملاں فرماون — فرضی طور نکاح کرا کے جھٹ طلاق دیواون
وچہ حدیثاں سرور عالم صاف حکم فرماوے — دوہاں حلالے والیاں اہ لعنت رب دی آوے(42)

اتھے کجھ تفریق تعامل کردی اس تھائیں — دوہتیاں دوجے وارثاں اندر شامل کیتے ناہیں
نالے پوتے پوتیاں کارن مدوں وراثت ہوئی — جدمیت دا بیٹا زندہ مول نہ ہووے کوئی
ہاں البتہ مال وصیت فائدہ تین اٹھاندے — جیکر کجھ وصیت دادا کر گیا حق اونہاندے
تھیں نا عام تعامل اندر حکم ایہو ہے بھائی — پھر ہندیاں پوتے کارن نہیں وراثت کائی
بھاویں اوس پوتے دا والد ہووے موئیا ہوئیا — تاں بھی دوجا بیٹا ہوندیاں ہو محروم کھڑویا(43)

حضرت عیسیٰ علیہ السلام تے دجال نوں مسیح کیوں آکھیا جاندا اے:

لکھیا اوس ممسوح ہمیشہ ہے دجال نکارا — تے ممسوح التیسیر کی آیا عیسے رب پیارا
بعضے جی اکو وجہ لے ہوئی ماری ہوئی — کیونجو نیک اخلاق جمیلہ اوس دے وچ نہ کوئی
چلی گئی اوہ قوت اوس تھیں جو لائق تعریفاں — علم حلم تے عقل وغیرہ جو اوصاف شریفاں
حضرت عیسیٰ وچ اکو کمتی جو ممسوح بنائی — اوس دے اندر دنیا والی حرص نہ ہوئی کائی
بداخلاق جہالت والی جتنی قوت ساری — ہوگئی دور تمامی اوس تھیں نال خدا دی یاری(44)

مردہ تے زندہ قوتاں کیہہ مراد اے:

تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ۔ (45)

مُردے وچوں زندہ کڈھنا ایہو مثال گنیوے　　نطفے تھیں یا انڈے تھیں جیوں بچہ خارج تھیوے
زندے وچوں مُردہ کڈھنا ایویں سمجھیا جاوے　　جیوں مُرغی تھیں انڈا یا پھر نطفہ باہر آوے
یا جیوں کافراں فاسقاں وچوں نیک کرے کے رب سائیں　　نیکاں وچوں پیدا کردا کافراں فاسقاں تائیں
یا جیوں مُردہ قوماں وچوں زندہ قوم نکالے　　زندیاں نوں بدعملیاں پاروں قوی موت وکھالے (46)

رسم و رواج وی ریاء دے اندر داخل نیں:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَىٰ شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ۔ (47)

ایس آیت دی تفسیر کردیاں دلپذیر ہوراں دکھاوے دیاں کئی رسم و رواج دی پابند کرن نوں شامل کیتا پئی ایس طرح اسیں اپنے صدقات ضائع کر لیندے آں۔

بے افسوس جو کافراں والا کم کیہا رب باری　　اجکل اہل اسلاماں اندر اوہو ہو گیا جاری
مرنے تے شادیاں اُتے مال جو خرچیا جاندا　　ہووے سبھ وکھالے کارن رسم رواج اونہاندا
اسے رسم رواجاں اندر ہو جاون قرضائیں　　کر کر پاتک وچ وناون کوٹھے حیلے جائیں (48)

مولوی دلپذیر قرآن مجید وچ نسخ دے قائل نیں۔ ناسخ و منسوخ دے حوالے نال آیت قرآنی دی تفسیر کردے نیں:

مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ۔ (49)

دوجا جو منسوخی والے قول تمامی آئے　　پاک نبی تھیں کوئی نہ ثابت نہ حضرت فرمائے
جے منسوخ ہوندی کوئی آیت وچہ کلام الٰہی　　صاف روایت پاک نبی تھیں اس دی ہوندی آہی (50)

وصیت والا حکم پئی وارثاں نوں ورثے وچ حق دتا جائے منسوخ ہو گئی سی ٹھیک نہیں من دے۔

بعض مفسر آکھن ایہہ جو حکم وصیت والا　　ماپیاں خویشاں دے حق اندر بھیجیا حق تعالا
کرنا منسوخ اس تائیں پاک خداوند عالی　　بھیج نساء سورۃ اندر آیت وصیت والی
پر منسوخ نہ سمجھیا جاوے اس آیت دے تائیں　　ایہہ تے سچ جے تھیں وارث روا وصیت نائیں (51)

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ

بِاللّٰهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللّٰهُ سَمِيْعٌ عَلِيْمٌ ۔(52)

منسوخ نہیں جیہڑے لوک جہاد دی بوقت ضرورت فرضیت اُتے قائل نیں اوہناں دا خیال اے پئی لا اکراہ دی آیت حالت امن ویلے تے موثر اے جدوں جہاد ضروری ہندا اے فیر ایس آیت اُتے عمل ساقط ہو جائیگا:

بعضے کہن جہادی آیت جدوں خدا فرمائی ۔۔۔ ہو چکی منسوخ ایہ آیت لا اکراہ جو آئی
اتھے مظہری والے اس نوں نامنسوخ ٹھہرایا ۔۔۔ ایہوئیں وچہ بیان القرآن کئی ثبوت لیایا
پس منسوخ نہیں ایہ آیت رب دی بھیجی ہوئی ۔۔۔ وچہ اسلام کسے دے اُتے جبر نہ آیا کوئی (53)

منسوخی و غیر منسوخی بارے اک ہور مقام تے بڑی وضاحت نال بیان کردے نیں پئی فاحشہ دا ارتکاب کرن والیاں عورتاں لئی پہلے گھراں وچ بند کرن دی سزا سی۔ فیر سورہ نور نازل ہون نال ایہ آیت منسوخ ہو گئی ایس بارے والپذیر آکھدے نیں:

کردا منسوخ اوس آیت اس آیت دے تائیں ۔۔۔ کہن ایہ حکم نہیں جو اتھے بھیجیا خالق سائیں
اتھے وچہ بیان القرآن ایہ گل ثابت ہوئی ۔۔۔ محکم قرآن کلام اللہ دا ہے منسوخ نہ کوئی
نا پھر نال حدیث کسے دے ثابت ہووے بھائی ۔۔۔ لیا مراد زنا نی نے فاحشہ جیہی اس جائی (54)

اسرائیلیات:

لیہناں توں مراد اوہ روایتاں نیں جیہڑیاں یہودیاں تے عیسائیاں دے حوالے نال اسلام وچ داخل ہو گئیاں سن۔ بقول طاہر مصطفیٰ:

"چنانچہ قرآنی روایات کے سلسلے میں وہ ایسی تفصیلات مسلمانوں کے سامنے بیان کرتے تھے جو انہوں اپنے پرانے مذہب کی کتابوں میں دیکھی تھیں یہی تفصیلات اسرائیلیات کے نام سے تفسیر کی کتابوں میں داخل ہو گئیں"۔(55)

ڈاکٹر ہمایوں شمس عباس لکھدے نیں:

"اسرائیلیات کا لفظ اسرائیل سے بنا ہے اس کا اطلاق یہودی منقولات پر ہوتا ہے یا اس سے مراد یہودی ثقافت کی وہ گہری چھاپ ہے جو قرآن کی بعض آیات کی تفسیر پر لگی ہوئی ہے لیکن اسرائیلیات میں ہم وسیع مفہوم پیدا کر کے اس میں نصرانی ثقافت کو بھی شامل کر رہے ہیں"۔(56)

اسرائیلی روایات دا رواج دور تابعین وچ شروع ہو گیا سی پئی اسلام دی دعوت جزیرہ نمائے عرب دے ہر علاقے وچ پھیلنی شروع ہو گئی سی۔

بقول ڈاکٹر محمود الحسن ندوی:

"تابعین دے دور وچ اسرائیلیات دا تفسیری ادب وچ ورتارا شروع ہو گیا سی۔ اہل کتاب چوکھی تعداد وچ مسلمان ہون پاروں اپنے افکار، قصے لیکے آئے۔ یہود و نصاریٰ دیاں گلاں تے حالات و واقعات بغیر چھان پھٹک دے مسلماناں وچ عام ہو گئے جویں کہ عبداللہ بن سلام کعب الاحبار تے وہب بن منبہ وغیرہ"۔ (57)

ولیدیر ہوراں اپنی تفسیر وچ اسرائیلیات دے حوالے نال بعض تھاواں تے وضاحت کیتی اے دوجے پارے دی آیت وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ۔ (58)

دی تفسیر وچ "تابوت" دے حوالے نال اسرائیلی روایتاں پاروں تفصیلی بیان لکھیا اے:

عہد نامے جو انجیل والے دونویں نویں پرانے — دکھو دکھو ذکر دوہاں وچ اللہ بہتر جانے
جس تابوت صندوق دا واقعہ آیا وچ اوہناں دے — ڈیڈھ ہتھ اوہدا ڈیڈھ ہتھ چوڑائیں اس نوں فرماندے
ہتھ اڈھائی لمبا آیا سونے نال مڑھیا سارا — مالے گھلس سونے دا اوس تے دور پوے چمکارا
بعضے آکھن موسیٰ دا صندوق اوہناں ول آیا — جس وچہ حضرت موسیٰ تائیں مائی گھت روڑھایا
بعضے آکھن آدم نوں اوہ دتا سی حق تعالا — تن ہتھ لمبا دو ہتھ چوڑا چیل دی لکڑی والا
سکینہ جو اللہ آیت وچہ فرمایا — کہن مفسر نام سکینہ ایہو جناور آیا
باجھ اوہناں تھیں اک جناور رہے صندوق وچالے — سر جس دا سی بلی وانگوں کھمبھ زمرد والے (59)

ایس طرح نال اسرائیلیاں دے صندوق بارے اوہناں دے دکھو دکھو بیان ذکر کر کے حق سچ دا فیصلہ پڑھن والے اُتے چھڈ دیندے نیں۔

انجیل تے توریت توں استفادہ کرن دے حوالے نال بہت سارے مفسراں نے ایہدے توں پرہیز ای کیتا اے مگر ولیدیر ہوراں تفسیر اندر اپنی گل دی وضاحت لئی انجیل دے ڈونگھے مطالعے پاروں کئیاں تھاواں تے حوالہ دتا اے ایہدی وجہ ایہ وی ہو سکدی سی کہ اناجیل دے ترجمے اُردو تے پنجابی وچ عام سن۔ اللہ دی راہ وچ دین والی چیز نوں اللہ کس طرح ودھا دیندا اے انجیل وچ کیہ لکھیا اے؟

حضرت عیسیٰ نے بھی ایہوں وچہ انجیل اک جائی — اک دانے تھیں ست سو دانا آکھ مثال سنائی (60)
عیسیٰ اپ بہیاں چیزاں تخمی دسی بھائی — مرقس دی انجیل اندر بھی جویں شہادت آئی
ایہوں وچہ انجیل متی دے ہور اک قصہ آیا — جس وچ اپنی لاعلمی دا کر اقرار سنایا (61)

حاشیے وچ ولیدیر ہوراں متی باب 24 آیت 36 وچ حضرت مسیح دے اقرار دا حوالہ دے کے لکھیا

اے پئی "اُس دن (قیامت) اوراس گھڑی دی بابت کوئی نہیں جاندا نہ آسمان دے فرشتے نہ بیٹا مگر صرف باپ جو متشابہ باتاں آہیاں لگ گئے، مگر اونہاندے، جس تھیں حضرت عیسیٰ نائیں ہین۔ خدا تھیں اندے حاشیے وچ دلپذیر آکھدے نیں پئی متی باب 21 آیت 33 تے 40 وچ انگورستان دے مالک دے آون دی بشارت اے تے قوم دے میوہ ونجن توں مراد حضرت محمدؐ دی تے اوہناں دی قوم قرار اوا اے۔"

قرآن مجید دی آیت قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُوْنِيْ يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوْبَكُمْ وَاللّٰهُ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ۔ (62)

دی تفسیر کردیاں اللہ ولوں حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم نوں آکھنا پئی لوکاں نوں اپنی پیروی لئی آکھو اللہ تہاڈے (لوکاں) نال محبت کرے گا دا حوالہ انجیل توں دیندے نیں:

وچ انجیل یوحنا دائی ہے ایہہ سچ حوالہ — چوداں باب تے پندراں سولاں ویکھے دکھسی والا
لفظ تسلی دیون والا جو لکھیا اوس جائی — ہک شفیع بھی معنے ایس دا ہوسکدا اے بھائی
نویں نویں جو بائبل والے ترجمے چھپ کر آئے — صاف اوہناں دے حاشیے تے بھی ایہو ہی پایا جائے
پس اوہ شخص تسلی والا اتے شفیع پیارا — حضرت عیسے تھیں جو پچھے تسی آون بارا
آگیا اوہ شفیع محمدؐ ہور نہ آیا کوئی — جس دی تابعداری کرنی سبھ نوں لازم ہوئی (63)

ایہدے وچ دوجیاں قوماں یہودیاں، عیسائیاں تے مسلمان فرقیاں جبریہ، قدریہ، معتزلہ وغیرہ دے عقائد نظریات دے حوالے نال بیان آوندا اے۔ خاص کر مولانا دلپذیر ہوراں اپنی تفسیر وچ انا جیل دے کئی تھاواں تے حوالے دتے نیں عیسائیاں تے یہودیاں دا اپنی مذہبی کتاباں وچ تحریف کرنا تے احکامات الٰہی تے شرعی حکماں نوں تھوڑی قیمت لیکے ویچنا، غرض اوہناں دیاں بھیڑیاں چالیاں تے کرتو تاں بارے واقف کردا کے عالماں نالے عام لوکاں نوں ایہدے توں بچن دی تلقین کیتی اے۔

فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِيْ إِلَى اللّٰهِ قَالَ الْحَوَارِيُّوْنَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللّٰهِ آمَنَّا بِاللّٰهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُوْنَ۔ دی تشریح کردیاں آکھدے نیں۔

پس جو حضرت عیسے سندے یار انصار پیارے — نام حواری کہیا اوہناں خالق سر جھبارے
باراں شخص حواری عیسے وچ انجیلاں آئے — نام جہاندے حاشیے اندر کر کے نقل وکھائے (64)

حاشیہ لکھدیاں مولوی دلپذیر حضرت عیسیٰ علیہ السلام دے حواریاں دے ناں بیان کردے نیں:

(1) شمعون (پطرس) (2) اندریاس (شمعون کا بھائی) (3) یعقوب (زبدی دا بیٹا) (4) یوحنا (یعقوب دا بھرا) (5) فلپس (6) برتلمائی (7) توما (8) متی (محصول لین والا) (9) یعقوب (حلفی دا پتر) (10) تدی (11) شمعون قنانی (12) یہودا اسکریوطی (ایس حواری نے مخبری کر کے حضرت عیسیٰ نوں پکڑوادا یا سی)۔

ایہہ جو کجھ بائبل اندر لکھیا حال اونہاندا — آوے شرم بیان کرن تھیں عرض نہ کیتا جاوے
طرح طرح الزام لگائے کر بدنام اونہانوں — دیکھو وچ انجیل متی دے نہیں یقین جہانوں (65)

حاشیہ ایہناں حواریاں دے ایمان بارے بائبل وچ بہت کجھ لکھیا گیا جویں کم اعتقاد متی 8:16، بے اعتقاد و کج رو قوم متی 17:7 رائی کے دانے کے برابر ایمان متی 17 آیت 16۔20 جدکہ قرآن مجید نے حواریاں دی تعریف کیتی اے اوہناں حضرت عیسیٰ علیہ السلام نوں انصار اللہ کہہ کے مدد تے تعاون دا یقین دوایا۔ ایس طرح تفسیر دلپذیر تقابلی رجحان وی رکھدی اے۔

مولانا دلپذیر دی زیادہ شاعری بہت سادہ تے رواں اے اوہناں دا لہجہ وی مرکزی پنجابی والا اے لفظاں سوکھے تے عام فہم لفظاں اُتے مشتمل اے۔ ایہناں سوکھے سوکھے لفظاں دے ورتارے نے اوہناں کولوں شعری خوبیاں رکھن والی شاعری کروائی اے جیہڑی عام فہم تے اکلی تے اُتّے پورا اتردی اے ردیف قافیے دا مکمل خیال رکھدے نیں اوہناں دے مصرعیاں نوں ویکھ کے پتہ لگدا اے پئی اوہ وزن وچ نیں۔

دلپذیر بھوراں دا ترجمہ قرآن تے تفسیر دلپذیر اوہناں دے متھے ہوئے اپنے تفسیری تھیّ اُتے پورا اتردی نظر آندی اے اوہ پچھلی زندگی وچ مرزا قادیانی دی تابعداری کرن لگ پئے سن فیر وی اوہناں مسئلیاں تے شرعی حکماں دی تشریح لئی زیادہ تر اہل سنت دی سوچ نوں ای کوہ ساہمنے رکھیا۔ اپنی رائے نوں مدلل طریقے نال ثابت کردے نیں تفسیراں تے حدیثاں کولوں استفادہ کردے نیں ایسے طرح توریت تے انجیل توں وی فائدہ چکیا اے ایسے طرح لفظاں دے معنیاں لئی مختلف عربی لغتاں توں مراد تے مطلب نکیے اپنے دلائل پکے پیڈے کردے نیں کلیاں تھاواں اُتے آیتاں دی دوراز کار تاویل کردے نیں ایس لئی معجزیاں دا وی کدھرے کدھرے انکار کرجاندے نیں خاص کر وفات عیسیٰ علیہ السلام تے رفع عیسیٰ علیہ السلام، ابراہیم علیہ السلام دے پرندیاں بارے گل کردیاں اپنی رائے مطابق تفسیر کردے تے اپنے موقف بارے بھرپور دلائل دیندے نیں۔ ایس طرح اوہناں دی تفسیر دوجیاں مروجہ ماثور تفسیراں نالوں مختلف ہو کے تفسیر بالرائے دا رجحان رکھدی اے۔

☆☆

حوالے وحواشی:

* اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، GC یونیورسٹی، لاہور

1- بھٹی، محمد اسحاق۔ برصغیر میں اہل حدیث کی اولیات (گوجرانوالہ: دارابی الطیب للنشر والتوزیع)33۔

2- بٹی، محمود الحسن۔ پنجابی وچ قرآن مجید دے ترجمے تے تفسیراں دی روایت، غیر مطبوعہ مقالہ برائے پی ایچ ڈی پنجابی (لاہور: اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، 2016ء)210۔

3- لکھوی، حافظ محمد۔ تفسیر محمدی، جلد پہلی، (لاہور: عبدالرحیم، عبدالرحمن پسران، مولوی رحیم بخش تاجران کتب، 1309ھ/1892ء)2۔

4- دلپذیر، مولوی محمد۔ حقیقت الاسلام، 195-196

5- حلوائی، مولوی نبی بخش۔ تفسیر نبوی، جلد ششم، (لاہور: کریمی سٹیم پریس، س ن)

6- حریری، غلام احمد۔ تاریخ تفسیر ومفسرین، (فیصل آباد: ملک سنز پبلشرز، 2000ء)146۔

7- حریری، غلام احمد، تاریخ تفسیر ومفسرین، 233۔

8- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، (سرگودھا: منوہر سٹیم پریس 1932ء)(سورۃ البقرہ، آیت 11)

9- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، 8۔

10- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، (سورہ آل عمران، آیت 7-8)

11- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 170۔

12- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، (سورہ آل عمران، آیت 81)

13- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، 11

14- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، (سورہ آل عمران، آیت 55)

15- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 147 تا 150

16- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، (سورۃ البقرہ، آیت 259)

17- دلپذیر ہوراں دی تفسیر بارے ایہہ دسنا ضروری اے پئی اوہناں تھاں تھاں تے تفسیر روح المعانی از علامہ آلوسی دا حوالہ دتا اے (محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، 302)

18- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، (سورۃ البقرہ، آیت 260)

19- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 19

20- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 21۔

21- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 22

22- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، (سورۃ البقرہ، آیت 67 تا 73)

-23 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، پہلا پارہ، 15

-24 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، پہلا پارہ، 76۔77

-25 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، تیسرا پارہ، 127 تا 131

-26 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، پہلا پارہ، 76

-27 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، پہلا پارہ، 81

-28 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، پہلا پارہ، 85 تا 89

-29 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، پہلا پارہ، 95

-30 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، پہلا پارہ (سورہ البقرہ، آیت 9)

-31 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، پہلا پارہ، 35

-32 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، پہلا پارہ، (سورہ البقرہ، آیت 29)

-33 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، پہلا پارہ، 47

-34 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، دوسرا پارہ، 32

-35 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، دوسرا پارہ، 39-40

-36 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، دوسرا پارہ، 46

-37 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، دوسرا پارہ، 100 تا 110

-38 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، دوسرا پارہ، (سورہ البقرہ، آیت 233)

-39 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، دوسرا پارہ، 110-111

-40 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، دوسرا پارہ، (سورہ البقرہ، آیت 238)

-41 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، دوسرا پارہ، 116

-42 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، دوسرا پارہ، 106-107

-43 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، تیسرا پارہ، 126

-44 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، تیسرا پارہ، (سورہ آل عمران، آیت 27)

-45 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، تیسرا پارہ، 98

-46 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، دوسرا پارہ، (سورہ البقرہ، آیت 264)

-47 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، تیسرا پارہ، 28

-48 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، پہلا پارہ (سورہ البقرہ، آیت 106)

-49 محمد دہلوی، مولوی، تفسیر دہلوی، پہلا پارہ، 147

50- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، 41

51- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ(سورۃ البقرہ، آیت 256)

52- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 10

53- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، چوتھا پارہ، 127

54- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ(سورۃ البقرہ، آیت 248)

55- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، 23

56- طاہر مصطفیٰ، محمد۔ تفسیری روایات کا ارتقا (راولپنڈی: شکیل سنز، 1314ھ)67۔

57- ہمایوں شمس عباس، ڈاکٹر محمد۔ کتب تفاسیر میں اسرائیلی روایات (لاہور: حکمت پبلشرز، 2004ء)11۔

58- بزمی، ڈاکٹر محمود الحسن۔ پنجابی وچ قرآن مجید دے ترجمے تے تفسیر دی روایت، 38

59- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، 24

61- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 74

61- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 77

62- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ(سورۃ آل عمران، آیت 31)

63- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 103

64- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 142

65- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 143

* ڈاکٹر عباد حسین

سفرنامہ: بڈ بیتی دا اِک روپ

بڈ بیتی وچ لکھاری دی حیاتی دے لُکے پکھ ساہمنے آوندے نیں، اوہدا جیون کھلدا اُگھڑدا اے پر ایہدے نال نال بڈ بیتی وچ لکھاری بہت کجھ لکاؤندا جاندا اے یاں فیر بہت کجھ لکان دی کوشش کردا اے۔ ایہدے اُلٹ سفرنامے وچ لکھاری اپنی شخصیت دا اظہار تاں کردا اے پر اوہدا بہتا دھیان سفر دے ویروے ول ہوندا اے۔ بڈ بیتی وچ لکھت دا مرکز تے محور لکھاری دی ذات ہوندی اے جد کہ سفرنامے دا محور سفر کیتا گیا علاقہ یاں ملک ہوندا اے۔ سفرنامے وچ آل دوالے بارے بہتی جانکاری دتی جاندی اے جد کہ بڈ بیتی وچ لکھاری اپنے اندر لُکے جذبیاں تے اپنی ذات بارے اوہناں گلاں دی دس پاؤندا اے جہناں بارے کوئی نہیں جاندا۔ سفرناما سچائی اُتے مشتمل ہوندا اے جد کہ بڈ بیتی وچ جانکاری کسے حد تک سچی ہوندی اے تے لکھاری بڈ بیتی لکھدیاں کئی گلاں لکا جاندا اے یاں جان بجھ کے گول کر جاندا اے کیوں جے اوس نوں اپنی حیاتی دے کجھ پہلو ساہمنے آون نال بدنامی دا ڈر ہوندا اے۔ بڈ بیتی وچ لکھاری اپنی حیاتی نوں نویں سرے توں چیتا کردا اے جد کہ سفرنامے وچ سفر نویں سرے توں طے کردا اے۔ لکھاری سفر کردیاں اپنی سہولت لئی گلاں نوٹ کر لیندا اے تاں جے سفرناما لکھدیاں کوئی گل بھل نہ جاوے جد کہ بڈ بیتی اوس نوں اپنی یاد سہارے لکھنی ہوندی اے جس پاروں جیون بارے بہت کجھ اوس نوں چیتا نہیں ہوندا تے اوہ کئی گلاں چھڈ دیندا اے۔ بڈ بیتی لکھن والا کئی وار لکھدیاں سوچ وچار وچ پے جاندا اے کہ اوہ زندگی دا کوئی سچ ساہمنے لیاوے یاں چھڈ دیوے کیوں جے حیاتی دے بہت سارے سچ تاں بندا اپنے آپ توں وی لکان دی کوشش کردا اے پر سفرناما نگار بڑی آسانی نال ہر گل پڑھنہاراں نال سانجھی کر لیندا اے۔ بڈ بیتی وچ کوشش ہوندی اے کہ لکھاری نوں سمجھیا جاوے پر سفرنامے وچ جس علاقے دا لکھاری نے سفر کیتا ہوندا اے، اوہناں تھاواں، اوتھوں دی تہذیب و تمدن تے لوکاں بارے جانکاری دین تے زور ہوندا اے۔

سفرنامے تے بڈ بیتی دی ایس سانجھ دے بعد جدوں اسیں پنجابی سفرنامیاں وچ بڈ بیتی دے پکھاں دی بھال شروع کردے آں تاں سانوں تقریباً سفرناما نگاراں کول ای بڈ بیتی دے عنصر وکھائی دیندے نیں۔ کسے کول ایہ رنگ ذرا گھٹ نیں تے کسے کول نہ صرف اُگھڑ کے ساہمنے آوندے نیں سگوں

سفرناما اجیہاں حداں ٹپ کے بدیچی دے علاقے وچ جا داخل ہوندا اے۔ پنجابی دے پہلے سفرناما نگار بھائی کاہن سنگھ نابھا کول بھاویں بدیچی دے رنگ بہتے اُگھڑویں نہیں پر فیر وی اوہناں دی کتاب بھائی کاہن سنگھ نابھا دے پرکاشت سفرنامے وچ اسیں بدیچی دے کئی رنگ بھال سکدے آں۔ سفرناما سانوں دسدا اے کہ بھائی کاہن سنگھ نابھا ریاست پٹیالا دے مہاراج دے کارخاص سن تے اوہناں دے حکم اُتے ای لندن گئے سن تاں جے ریاست پٹیالا دے کھس گئے علاقیاں واپس لے سکی۔

ایچ ایس لعل سنگھ کملا اکالی دے سفرنامے "میرا ولایتی سفرناما" وچوں وی کئی تھاواں اُتے آپ بیتی جھاکی لگ پیندی اے۔ خاص طور اُتے اوہناں اپنی بیوی تے بچیاں بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ فیر اوہ لندن دی پڑھائی دے ویروے دسدیاں نجی زندگی دیاں کئی گلاں وی سفرنامے دا حصا بنا دیندے نیں۔

ڈاکٹر شیر سنگھ ہوراں دے سفرنامے "دیس پردیس" توں پتا لگدا اے کہ ڈاکٹر شیر سنگھ اک مذہبی انسان سن۔ اوہ تھاں تھاں اُتے گورو دی بانی دا پاٹھ کردے دسدے نیں۔ گوردواریاں وچ لیکچر دیندے نیں۔ اوہ اپنی بیوی نوں جہاز وچوں خط لکھدیاں اوہناں جہناں کتاباں دی تفصیل وی لکھ دیندے نیں جہڑیاں اوہناں نے پڑھیاں سن۔ فیر ڈاکٹر ہوراں کیوں جے سفرناما اپنی بیوی دے ناں چٹھی دی شکل وچ لکھیا اے جس پاروں ذاتی زندگی دے کئی حوالے وی ایہناں خطاں وچ موجود نیں۔

نرا سنگھ دی کتاب "فرانس دیاں راتاں" وچ بدیچی تے سفرناما نال نال ٹردے نیں۔ لکھاری دے والد ہندوستانی فوج وچ میجر سن جس پاروں اوہدا بچپن وکھو وکھ فوجی چھاؤنیاں وچ گزریا۔ ایس کتاب دے سولھاں باب نیں جہناں وچوں چار باباں وچ اوہ اپنے بچپن تے لڑکپن نال جڑیاں شرارتاں تے فوجی حیاتی دیاں دلچسپ وکھریاں کہانیاں بیان کردے نیں۔ ایہ چارے باب بدیچی دے زمرے وچ آوندے نیں تے پنجویں باب توں سفرناما شروع ہوندا اے۔

نرا سنگھ جی 1914ء توں 1918ء تیک پہلی عالمی جنگ وچ انگریزاں ولوں رلت کرن گئے سن۔ اوہناں مصر، فرانس، فلسطین، ترکی تے یورپ دے دوجے ملکاں وچ انگریز فوج نال رل کے جرمنی تے اوہدے ساتھیاں نال لڑائی لڑی سی۔ فرانس ایپرن تیک دا ذکر اوہناں مختصرا لکھیا اے۔ فرانس ایپرن توں بعد سکھ تے ہندو فوجیاں دے ساہمنے کھان پین مسئلا بن جاندا اے۔ کیوں جے:

"سانوں سکھایا گیا سی کہ کسے دے ہتھاں دی رِجھی پکائی جاں کسے نال چھوہی چیز کھان کرکے سکھی مذہب نشٹ ہو جاندا اے۔"(1)

بلراج ساہنی اپنے سفرنامے "میرا پاکستانی سفرناما" وچ لاہور توں اڈ جھنگ، سرگودھے، بھیرے تے راولپنڈی دا سفر کردا اے۔ لاہور گورنمنٹ کالج وچ پڑھائی سمے اوہناں دیاں یاداں دا حصا

جیا سی۔ بھیرے اوہدے وڈیریاں دا صدیاں پرانا گھر سی جتھے اوہناں اپنی عمر دے کئی سال بتائے سن۔ خاص طور اُتے گرمیاں دیاں چھٹیاں اوہ ایسے گھر گزاردے سن تے راولپنڈی دا چھاچھی محلہ جتھے اوہ جمے، پلے، ویاہے تے جتھے اپنی محبوب تیویں دے نال حیاتی دے مڈھلے حسین دن گزارے۔ ایہہ سفر ایہناں تھاواں نوں مڑ کے ویکھن لئی کیتا گیا سی تے اوہ جس تھاں وی اپڑدے نیں، پچھلیاں یاداں اوہناں دے نال نال ٹر پیندیاں نیں۔ ایس سفرنامے نوں بلراج ساہنی دے جیون دی پچھل جھات کہہ لیا جاوے تاں کوئی حرج نہیں، کیوں جے ایس سفرنامے وچ بڑی تھاں تے سفرنامہ اک جگ بیتی نہیں ہوندے نیں کہ وہ اپنی جگ بیتی اں نوں ملکھیوں اوکھا ہو جاندا اے۔ اوہ لاہور دیاں سڑکاں اُتے پھردے اپنی اوس محبوبا نوں یاد کردے نیں جہڑی اوہناں نال اُدھلن لئی تیار ہوندی اے پر اوس وچاری دا ویاہ ساہنی نال ہیا سی، کسے جٹ نال نہیں جس پاروں کہانی وچے رہ جاندی اے۔ ٹرین وچ بیٹھیاں اوہناں نوں اوہ سفر چیتے آیا جدوں اوہ اپنی ووہٹی دموں نال راولپنڈی توں لاہور ڈراما ویکھن آئے۔ واپسی اُتے اپنی ویاہی ووہٹی نوں ریل دے زنانا ڈبے وچ بٹھا دتا۔ کسے سٹیشن اُتے اوہنوں ویکھن آئے تاں زنانا ڈبا خالی سی۔ ایدھر اودھر ویکھدے رہے سن کہ گڈی ٹر پئی تے اوہ کاہلی نال اپنے ڈبے وچ سوار ہو گئے تے اگلے سٹیشن تیک کئی واراں وچ ڈبے تر دے اپنے آپ نوں ملامت کردے رہے۔ اگلے سٹیشن اُتے جدوں اوہناں ہور ڈبے ویکھے تاں اک دوجے زنانا ڈبے وچ دموں موجود سی۔ ڈبے وچ صرف دو زنانا سواریاں رہ جان پاروں اوہناں دوجی سواری نال رَل کے ڈبا بدل لیا سی۔

گرچرن سنگھ سکو دے سفرنامہ "جنم بھوں دی پرکرما" وچ اوہ اپنا ماضی بھالدے دسدے نیں۔ اوہ پاکستان وچ اپنا پنڈ تے اپنا گھر ویکھن آئے سن۔ سفرنامے وچ اوہ اپنے پنڈ چک نمبر 58 گ ب تحصیل جڑانوالہ ضلع لائل پور اپڑن دی کہانی آکھدے نیں۔ اوہ جڑانوالے توں ٹانگے اُتے بہہ کے اپنے پنڈ ول سفر کردے نیں تے راہ وچ اوہناں دیاں سوچاں اوہناں نالوں وی تیز پندھ کر دیاں نیں۔ اوہناں نوں اپنے باپو دے ویاہ تے وجدے واجے وی سنائی دیندے نیں۔ اپنی ماں وی چیتے آوندی اے تے اوہدیاں سہیلیاں وی تے اوہناں دے بیبو دے بیلی وی یاداں دا بوہا کھول بہندے نیں۔ جدوں پنڈ اپڑدے نیں تاں جہوں جہوں پتا لگدا اے، اوہ وسیا لگا آوندا اے۔ اوہناں دے بچپن دے بیلی، اوہناں دی ماں دیاں سہیلیاں، اوہناں دے بیبو دے یار دوست، سارے ای اوہناں دی راہ وچ اکھاں وچھا دیندے نیں تے بہتے لوک اوہناں دے بچپن تے اوہناں دی ماں دیاں گلاں کردے نیں، جہدے پچھے وڈ بڑھتی دے کئی مت سفرنامے وچ اُگھڑدے نیں۔ پاک بھارت دے واسیاں بھاویں اک دوجے دے ملک دے سفر کیتے نیں، اوہناں دیاں لکھتاں وچ سانجھی دھرتی دے کرب جدو جہدی کٹھے ہوگئے نیں۔ گرچرن ہوراں دی وڈھ ٹک دے ذکر نوں ضروری سمجھدیاں لکھوں سفرنامے وا حصا بنایا اے۔ اوہناں ہجرت

ویلے سگو دی ماں دے چیھے اُتے رتھ دی باڈی چھڈ کے بلدا چلدا چھڈ کے تس جان دی گل بڑی حق لکھی اے۔ اوس ویلے تاں ڈوجے ملک وچ پہلے ہر جی نوں اپنی جان بچان دی فکر سی۔ نہ کے ڈنگر ساتھیے سن تے نہ گھروں نقدی چکی سی، بس بال سنبھالے سن۔ گرچرن سگو دے پاکستان توں ٹرن دے اک سال بعد اوہناں دی ماں جی نوں کینسر ہو جاندا اے۔ سگو جی اوہناں دا علاج تاں کروا ای رہے سن پر اوہ پاکستان وچ اپنا چھڈیا گھر ویکھن تے گردوارا جنم استھان ننکانہ صاحب جاون دی خاہش کر دے نیں۔ 1979ء وچ ماں دی صحت سنبھلن تے اوہ اپنی ماں جی نوں لے کے فیر پاکستان آؤندے نیں۔ لاہور وچ سلیم خاں گمی تے نذیر احمد قریشی اوہناں دے میزبان بن دے نیں تے نذیر احمد قریشی نال اوہ ننکانہ صاحب تے چک نمبر 58 تحصیل جڑانوالا جاندے نیں۔ سگو دی ماں کرتارکور ننکانہ صاحب متھا ٹیکدی اے تے چک نمبر 58 وچ اپنیاں سہیلیاں بھینا تے بھوئیں نوں ملدی اے۔ اپنے گھر وچ پیر پاؤندی اے تے فیر اوہ واپس پرت آؤندے نیں۔ واپس لندن آون دے کجھ چر بعد ای کینسر اپنا کم کر جاندا اے۔ سگو جی اپنی بی بی جی دی ارتھی نوں کندھا دیندیاں سوچدے نیں کہ اوہناں اپنی ماں دی اخیری سدھر تاں پوری کرای دتی سی۔ انت تے ننکانے دے اللہ نوں پیارے ہو جان دا ذکر وی کر دے نیں۔

ایس سفر دے سارے حال دُکھ دی کیفیت وچ ڈُبے ہوئے نیں۔ سگو دی ماں دی بیماری تے کینسر پاروں ساہمنے نظر آؤندی موت دا ذکر تے فیر اپنے پنڈ جا کے ننکانے، بھوئیں تے کرتار کور دے 32 سال بعد وطن تے اکھاں وچ وسن والے اتھرو ایس سفرنامے نوں پاکستان دی یاترا نہیں سگوں دُکھاں دی کہانی بنا دیندے نیں۔ سفرنامے دا اخیر اُتے المیہ دا روپ دھار لیندا اے۔ گورچرن سنگھ سگو اپنے دُکھاں نوں اپنے جذباتی ڈھنگ نال بیان کر دے نیں کہ پڑھن ہار اوہناں نال ای دُکھی ہوندے نیں۔ چیکاں تے فریاداں پڑھن والیاں دے دل چیر دیاں نظر آؤندیاں نیں۔

ہربجن سنگھ ہُندل جڑانوالے دے پنڈ بندالا دے جم پل سن۔ اوہناں دے سفرنامے ”محبت دا سفرنامہ“ وچ تھاں تھاں اُتے پنڈ دیاں یاداں تے پنڈ دے لوکاں دا ذکر چھایا ہویا اے۔ نثر دے نال نال اوہ شعراں وچ پنڈ دیاں یاداں نوں تازہ کر دے نیں۔

پچھلے تناں سفراں وچکار ادبی گلاں باتاں توں اڈ اِک جھک، اِک خاہش تے اک سدھر دا اوہناں نے تھاں تھاں اُتے ذکر کیتا اے تے اوہ خاہش اے اپنا پنڈ ویکھن دی پر کسے وار وی کوئی سر بندھ نہ بنیا۔ اوہناں دی شاعری وچ وی تھاں تھاں اُتے ایس پنڈ دا ذکر ملدا اے:

ساتوں پنڈ پچھلا بھورا بھلدا نہ
اجے تیک وی یاد ستائی جاوے
گلیاں ڈنڈیاں، بیلیاں، رُکھ بوٹے

مہک صندلی پیراں دی آئی جاوے
خوشبو وڈوی جنڈدی پون تکی
ساڈی رَت اندر گھیرے لائی جاوے

چنڈ جان دی ایس سدھر تے چنڈ دی محبت نے اوہناں توں اکھوایا سی:

میتوں جان دا مل گیا کدے موقع
ادھی رات دی چنڈ پچھان لاں گا
لے آگیا گھر دیاں مالکاں توں
تنکا تنکا مکان دا چھان لاں گے

پر ایس سفر دے دوران اوہناں ساریاں توں پہلا کم اپنے ایس چنڈ نوں ویکھن دا کیتا تے چنڈ اپڑ کے "اج میں سوچیا ہویا اپنے ای چنڈ وچ بھوتریا پھردا لوکاں کولوں اپنے گھر دیاں نشانیاں پچھ رہیا سی۔ ایہ حالات دی کیہی وڈ ہے سی۔ احساس دا کیسا دکھانت۔"(2)

"میں اوہنیں ویکھیا پاکستان" بلدیو سنگھ دا سفرنامہ اے۔ ساہیوال توں لکھدیاں بلدیو سنگھ نوں اپنی ماں دی سہیلی فاطمہ (جس ہجرت ویلے ساہیوال کے اپنے رشتے داراں کول جان دی گل کیتی سی) یاد آ جاندی اے جیہڑی ہجرت ویلے اپنا چرخا بلدیو دی ماں دے حوالے کر آئی سی تے بلدیو سنگھ دی ماں اپنے مرن تیک ایس چرخے نوں سانبھ سانبھ رکھدی رہی۔ فاطمہ تے ماں دی دوستی دے ذکر دے نال نال اوہ اپنی ماں دا ذکر وی محبت نال اکیلے ہے نیں۔ اوہناں دی گھروالی، بچے تے بھرجائیاں دا ذکر وی آوندا اے۔ بدھی سس تے نوہاں دی نفسیات ول اشارے کرن دے نال نال بلدیو سنگھ دی ماں، نوہاں تے بچیاں تک نسلاں دے جذبیاں تے احساساں دیاں کئی تصویراں وی ایہناں یاداں وچوں نکھر دیاں نیں۔

"جگ جیوندا رشتہ مٹی دا" سادھا سنگھ وڑائچ دا سفرنامہ اے۔ ایس کتاب دے دو حصے نیں۔ پہلے حصے نوں آپ بیتی وی کہیا جا سکدا اے جیہدے وچ اوہناں اپنے خاندان دے چنڈ تھابر کے وڑائچ ضلع گوجرانوالہ توں ہجرت کر کے بھارت اپڑن دی کہانی لکھی اے۔ اوہناں دی ماں دی مہانتا دسن دے بعد اپنی ماں دا تعارف کروایا اے۔ فیر اپنی ماسی امر کور دے گھر جلن دی کہانی چھوہی اے۔ ایہ ماسی سارووکی چیمہ، تحصیل وزیر آباد، ضلع گوجرانوالہ وچ رہندی سی تے 1947ء دی ونڈ ویلے ایہ بھارت جان دی تھاں پاکستان رہ پئی تے اسلام دھرم قبول کر لیا۔ لکھاری نے اپنے سارووکی رہندی ماسی مامڑ دے اسلام قبول کر کے پاکستان رہن تے اپنے ماں پیو دے وچھن نال بے سروسامانی دے عالم وچ بھارت

ABSTRACTS

1- Dr. Arshad Mehmood Nashad

Punjabi Manuscripts in Moulana Muhammad Ali Mukhadi Library (A brief introduction)

Moulana Muhammad Ali Mukhadi Library holds a prominent place among private libraries of Pakistan owing to its rare collection of manuscripts. The library is situated at Makhad, a historical town of District Attock, [redacted] the Eastern bank of River Indus. The founder of the library was Moulana Muhammad Ali Mukhadi, the spiritual disciple of Hazrat Khwaja Peer Pathan. Moulana Muhammad Ali was an accomplished poet of Persian and Punjabi and an eminent mystic. The successors of Moulana Muhammad Ali not only preserved the treasures of this library but also continued to add many manuscripts and other published material to its existing repository. The total number of published books in this library [redacted] more than thirteen thousand and there are more than twelve hundred manuscripts of Arabic, Persian and Punjabi. In this article, [redacted] detailed list of Punjabi manuscripts in Moulana Muhammad Ali Mukhadi Library is presented.

Keywords: *Muhammad Ali Mukhadi, Library, Manuscripts, Poetry, Fiqa, Abdulah Lahori, Lines, Script, Paper, Subject, Begning, End, Written date, Place, Kaatib.*

2- Dr. Mehmood-ul-Hassan Bazmi

Tafseer Bilrai: Example in Quranic Explanation Literature in Punjabi

The Quranic translations and Commentaries were started in Persian and Urdu languages earlier but in Punjabi this tradition was very common in the second half of the nineteenth century. This tradition was started with the aim to familiarize the Punjabi people with the study and understanding of the Holy Quran. This article deals with the analytical study of "Tafseer Dilpazeer" by Molvi Muhammad Dilpazeer is presented.

Keywords: *Quran, Translation, Commen, Taries, Punjabi, Muhammad Dil Pazeer, Opinion.*

3- Dr. Ibad Hussain

Travelogue: A Shade of Autobiography

This article described the aspects of travelogue & its objects in many ways. In various countries the happenings occur become the part of the travelogue. The narrator has totally described the [redacted] of Punjabi travelogue which makes the readers understanding.

Keywords: *Travelogue, Autobiography, Life, Childhood, India, Punjab, Pakistan, Abroad, Land, Memories, Progressive writer.*

4- Dr. Amjad Ali Bhatti

A brief analysis of Punjabi Linguastic Research

Punjabi is one of the major languages of the world. It was the fulfillment of Imperialist ambitions of Britisheir when they started research and creative work on Indian languages. However, directly or indirectly, Punjabi

language was benefited by their work. Soon after the partion of India, eastern Punjab was further divided into three provinces due to the conflict between Hindus and Sikhs. Although, this conflict was not on the basis of Linguistics, however, Sikh people did hard work for the promotion of their language and established Punjabi University, Patiala and Language Departments at various districts. Today in both eastern and western Punjab and all over the world, serious work on Punjabi linguistics is being done. The said research article is humble work towards compilation of the above work.

Keywords: *Punjabi, Language, Lingustices, Research, Wiliam kerry, Dialectic, Phonology, Morphology, Syntex, Semantix, Dictionavies, Lexicography, Scripts, Phonological.*

5- Fouzia Hanif

Resistance Themes in Punjabi Novel

Historical Perspective of Punjabi novels shows that the Punjabi nation has always been resisting against the internal and external conspiracies. The punjabi novelists discussed social, political, economic, moral, religious, historical and cultural resistance of the society in their novels. They not only described the causes of resistance but also its effects on society. In Punjabi novels, different aspects of resistance express the behaviour of whole Pakistani nation In this way these novels consist of strong thematic and artistic resistance approach.

Keywords: *Novel, Life, History, Punjab, Resistance, Social, Political, Psychological, Problems, Effects, Common man, Culture, Story, Costums, Traditions, Martial Law.*

6- Dr. Naveed Shahzad

Neuclassical Period of Punjabi Poetry and Long Order Poem: A Note

This artical introduces with the era of new classical punjabi poetry. The scholar described long subsection and narrative poem called 'canto' in english and Taweel or Lammi Nazam in Punjabi in the light of Massnavi, which was the favourit field of expression of poets for telling and expressing long stories. He explained the journey of poetic trends and standards in twentieth centery, and named this 'Leaver and Linker Poem' of middle period (new classical period). He declared that these poems are important part of this poetic chain.

Keywords: *Neoclassical, Long order Poems, Poetics, Anciant, Tradition, Freedom, Partitions, Style, Genre, Folk, Creative, Form, Trends, Linker, Leaver, Middle Period.*